

KRZYSZTOF BRACHA* – KIELCE

**EXEMPLA W NAUCZANIU *AD STATUS*
W ŚWIETLE KOLEKCJI KAZAŃ MACIEJA Z GROCHOWA
Z RĘKOPISU BIBLIOTEKI JAGIELLOŃSKIEJ
Z POCZĄTKU XV WIEKU¹**

**EXEMPLA IN *AD STATUS* TEACHING IN THE LIGHT
OF A COLLECTION OF SERMONS BY MACIEJ OF GROCHÓW
FROM THE JAGIELLONIAN LIBRARY MANUSCRIPT
OF THE EARLY 15TH CENTURY**

Abstract

The BJ 1619 manuscript from the early 15th century contains several collections of *De tempore et de sanctis* sermons. The manuscript was mostly transcribed by Maciej of Grochów, vicar of Kcynia, in 1407. The aforementioned collection includes a small compilation of *ad status* sermons with exempla, addressed to the rich, the poor, merchants, servant journeymen, judges, knights and farmers, respectively. The collection of Michał of Grochów is more similar simple exhortations than full sermons of the *sermo modernus* type. They are devoid of scholastic divisions into points, or logical proofs. Instead of such erudite and schematic image, the exhortations abounded in narrative threads, legends of saints, and exempla. Michał of Grochów's collection is not an original one, but

* Krzysztof Bracha – prof. historii, Instytut Historii, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach.

e-mail: krbracha@onet.pl

<https://orcid.org/0000-0001-9409-4770>

¹ Publikacja finansowana przez Narodowe Centrum Nauki w ramach konkursu Weave-UNISONO w programie Weave w ramach projektu nr DEC-2021/03/Y/HS3/00052: *Pagans and Christians. Christianisation in the Bohemian and Polish Kingdoms in the Middle Ages*. Projekt był prowadzony we współpracy z Grantová agentura České republiky, no. 22-18972K o tym samym tytule i realizowany przez Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach oraz Filosofický ústav Akademie věd České republiky w Pradze.

it is among the later editions in the long literary tradition of *Sermo generalis* by Honorius of Autun.

The five *sermones* are further found in a 15th century Silesian manuscript BUWr I F 607 in the collection *Exempla valde pulcra*, which was published by Joseph Klapper in 1914. The teaching proposed by the preacher is not an interpretation of social construction, but a picture of stereotypes, motivated by a moralizing agenda. The preacher refers to the feudal ladder only in appearance, since his goal was not to use feudal pattern, but to break it, reframe it for moralistic motives, since moralistic didacticism was the basis of the sermon, not a means to convey a picture of social relations. The collection edited by Michał of Grochów is a unique testimony to the *sermones ad status* in Polish collections, even if not an original one. It lacks any reference to Polish realities, and is filled with a message with universal appeal.

Keywords: medieval preaching; exempla; social criticism; moralism

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

W rękopisie BJ 1619 z początku XV wieku znajduje się kilka kolekcji kazań *De tempore et de sanctis*. Rękopis został w większości przepisany przez Macieja z Grochowa, wikariusza z Kcyni, w 1407 roku. W wymienionej kolekcji znajduje się niewielki zbiór kazań *ad status* z exemplami, skierowanymi w kolejności do bogaczy, biednych, kupców, czeladzi służebnej, sędziów, rycerzy oraz rolników. Kolekcja Michała z Grochowa bliższa jest prostym ekshortacjom niż pełnym modelowym kazaniom typu *sermo modernus*. Nie znajdziemy w nich scholastycznych podziałów na punkty, aparatu logicznych dowodów. Takie ekshortacje zamiast tego erudycyjnego i schematycznego gorsetu obfitowały w wątki narracyjne, legendy świętych, exempla. Kolekcja Michała z Grochowa nie jest zbiorem oryginalnym, lecz należy do późniejszych redakcji w długiej tradycji literackiej *Sermo generalis* Honoriusza z Autun.

Pięć *sermones* odnajdujemy ponadto w rękopisie śląskim z XV wieku BUWr I F 607 w zbiorze *Exempla valde pulcra*, które w 1914 roku wydał Joseph Klapper. Zaproponowana przez kaznodzieję nauka nie jest wykładnią budowy społecznej, lecz obrazem stereotypów, motywowanym programem moralizatorskim. Kaznodzieja odwołuje się do drabiny feudalnej tylko z pozoru, gdyż jego celem nie było posługiwanie się kalką feudalną, lecz jej przełamaniem, refrakcją z pobudek moralizatorskich, gdyż dydaktyzm moralizatorski był podstawą kazania, a nie oddanie obrazu stosunków społecznych. Kolekcja zredagowana przez Michała z Grochowa to unikatowe świadectwo *sermones ad status* w polskich zbiorach, choć nieoryginalne. Brak w nim jakichkolwiek odniesień do realiów polskich, a wypełnia je przekaz o uniwersalnym wydźwięku.

Słowa kluczowe: średniowieczne kaznodziejstwo; exempla; krytyka społeczna; moralistyka

W rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 1619 znajduje się kilka kolekcji kazań *De tempore et de sanctis*. Papierowy rękopis, liczący 343 karty, 26 składek, został w większości przepisany przez Macieja z Grochowa, wikariusza z wielkopolskiej Kcyni w 1407 roku, o czym zaświadcza kolofon: „Explicit hic liber per manus Mathie de Grochowo, presbiteri, tunc temporis vicary in Kczina, in die s. Thome apostoli sub a. d. 1407. Oret pro eo deum, ad quem liber ipse devenerit” (f. 218r). Jak ustaliła Lucyna Nowak, autorka opisu kodykologicznego rękopisu, na której ustalenia w tym miejscu się powołuję, na f. IIr znajdują się kolejne wpisy własnościowe innymi rękami: „Petrus de Gogolkowo” (Piotr z Gogółkowa? – województwo kujawsko-pomorskie, powiat żniński, gmina Gąsawa) oraz w tym samym miejscu: „Iohannes Comornyczsky canonicus ecclesie cathedralis”². Autor *Katalogu rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego* Władysław Wisłocki widział jeszcze, dziś prawie nieczytelną, notę na wewnętrznej części tylnej okładki bezpośrednio na skórze: „Iohannes... Nicolaus, presbiter de Skovyerzin [Skwierzyzna, Poznańskie?], emit... dominica infra octavas Assumpcionis Marie pro sexagena... pro festo Nativitatis Domini 1438”³. Wymienione osoby należy łączyć z grupą późniejszych właścicieli lub użytkowników. Na wyklejce tylnej okładziny, na stronie verso znajduje się dokument – mandat Mikołaja Strzeszkowica z Łagiewnik Kościelnych herbu Sulima (zm. przed 1 IX 1419), kanonika kapituły gnieźnieńskiej i poznańskiej – wydany dla proboszczów kościołów parafialnych w Kcyni, Łeknie, Srebrnej Górze, Grylewie, Margoninie, Chojnie i Gołęczu, z nakazem ekskomuniki wymienionych imiennie chłopów parafian, jeśli w ciągu 15 dni nie uiszczą zaległej dziesięciny⁴. Dokument Mikołaja Strzeszkowica może być śladem związku z kolekcją dokumentów konsystorza gnieźnieńskiego za lata 1357-1427, zawartych w innym rękopisie Biblioteki Jagiellońskiej 143, a szczególnie z postanowieniami synodu w Łęczycy z końca listopada 1402 roku arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Kurowskiego. Głównym postanowieniem było uchwalenie kontrybucji na obszarze diecezji gnieźnieńskiej, a jej kolatorem został właśnie Mikołaj Strzeszkowic, który wygotował w tej sprawie wspomniany dokument, wystawiony 16 grudnia 1402 roku⁵. Dokument ten poświadcza kcyńskie pochodzenie rękopisu. Michał z Grochowa dla oszczędności papieru wpisał na stronie recto tekst *Bogurodzicy*. Wymieniony w grupie właścicieli ręk-

² L. Nowak, *Opis rękopisu BJ 1619* (mps, Dział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, dalej: BJ), użyty dzięki życzliwości autorki, za co uprzejmie dziękuję.

³ W. Wisłocki, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1, Kraków 1877, s. 392; *Clavis scriptorum et operum Medii Aevi Poloniae*, opr. J. Kaliszuk, A. Pieniądz, P. Węcowski, K. Skwierczyński, Kraków 2019, t. 2, s. 986.

⁴ M. Czyżak, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003, s. 371-372.

⁵ *Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi latinorum, qui in Bibliotheca Jagellonica asservantur*, red. Z. Włodek, J. Zathey, M. Zwiercan, Wrocław-Gdańsk 1980, t. 1, s. 116-151 (s. 129, rkps, BJ 143, f. 100r-v); *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 7, wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, Poznań 1985, nr 448, s. 101-103. Por. S. Sroka, *Przyczynki do biografii arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Kurowskiego*, „Nasza Przyszłość”, 73 (1990) s. 291-302.

kopisu, Jan Komornicki, kanonik katedralny, może być tożsamy z kanonikiem katedry poznańskiej w latach 1449-1451 herbu Łódzia (zm. po 1485), studentem Uniwersytetu Krakowskiego wpisanym do matrykuły w 1465 roku, synem Jana, burgrabiego w Poznaniu, i Doroty z Łopacina w Sandomierskiem⁶. Trudniejsza do identyfikacji jest druga nota proveniencyjna, choć i w tym przypadku zapis „Iohannes... Nicolaus, presbiter de Skovyerzin” może wskazywać na Mikołaja ze Skwierzyna (Poznańskie), także studenta Uniwersytetu Krakowskiego, wpisanego do metryki w 1505 roku jako „Nicolaus Mathie de Squirzyna (Skwierzyna), altarisista Poznaniensis”, późniejszego (od 1507 roku) magistra sztuk, jak tam zapisano: „vir probus et eruditus”, zmarłego w 1525 roku⁷. Wszystko to świadczy, że rękopis był w użyciu w XV wieku, ze szczególnym uwzględnieniem pierwszej połowy tego stulecia. Maciej z Grochowa był jednak, jak się wydaje, pierwszym właścicielem i użytkownikiem kodeksu.

Rękopis to typowy kodeks kaznodziejski. Zawiera w sumie 326 kazań, w większości w cyklu *De tempore et de sanctis* (w kilku głównych cyklach: *De tempore*, f. 2-19; f. 21-78; 84-218) oraz *Quadragesimales* (f. 226-303), ponadto wśród kazań *De sanctis* występują *De s. Stanislao* (f. 314) oraz *De Hedwigis* (f. 318). Kodeks w okładkach drewnianych, obciążniętych skórą ciemnobrązową, ma okładki oderwane od korpusu, ze śladami po trzech guzach na przedniej i jednym na tylnej oraz dwóch paskach skórzanych spinających. Na grzbiecie sygnatura połączoną farbą: „1619”.

Kazaniom towarzyszą m.in. teksty liturgiczne (*De canone Missae*, f. 1r-v; 20r-v), na f. Iv (przednia ochronna pergaminowa) fragment z S. Birgitta, *Revelationes*, lib. II, cap. 19 oraz materiały do nauczania wiary: *Bogurodzica* (dawna wyklejka dolnej okładki: dwie zwrotki z nutami, przechowywana w kasetce pod odrębną sygnaturą 1619a)⁸, dwie *Tablice katechizmowe* (dawna wyklejka górnej okładki, przechowywana w kasetce pod odrębną sygnaturą 1619b) oraz zestaw tekstów katechetycznych, m.in. *De excommunicatione* (f. 342vb-IIr) oraz *Decem precepta* po polsku „Czczy Boga gyednego...”, *Formulae poenitentiales*, *Pater noster*, *Ave Maria*, *Credo*, wypisy z Nowego i Starego Testamentu (tylna ochronna pergaminowa f. IIr-v)⁹. Na przyklepionej pierwszej karcie ochronnej nalepka papierowa

⁶ *Metrica Universitatis Cracoviensis a. 1400-1508*, t. 1, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, R. Grzesik, Kraków 2004, s. 316; P. Dembiński, *Poznańska kapituła katedralna schyłku wieków średnich*, Poznań 2012, s. 430-431; T. Jurek, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań 2018, s. 442. W *Iura vicariorum. Kopiańszu kolegium wikariuszy katedry poznańskiej*, wyd. T. Jurek, Poznań 2023, s. 224, nr 202 oraz s. 276-277, nr 254 w dokumentach z lat 1450 oraz 1475 występuje Jan, altarzysta i wikariusz katedry poznańskiej, pleban w Niezamyślu, dziedzic z Komornik wraz z braćmi Maciejem i Marcinem oraz Mikołajem stryjem.

⁷ *Metrica Universitatis Cracoviensis a. 1400-1508*, t. 1, s. 616; *Antiquissimus liber promotionum Facultatis Artium in Universitate Cracoviensi a. 1402-1541*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Warszawa 2011, s. 273.

⁸ *Bogurodzica*, opr. J. Woronczak, Wrocław-Warszawa 1962, s. 95-96.

⁹ Wisłocki, *Katalog*, s. 392; M. Bobowski, *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI w.*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 19 (1893) s. 115; W. Wydra, *Polskie dekalogi średniowieczne*, Warszawa 1973, s. 10, 68-69, 257, 318.

z notą ekspercką w języku czeskim: *V Krakově, dne 26 VII <I>884. Notovaná píseň „Bogurodzica”*... autorstwa ks. Karela Konrada z 1884 roku.

Wśród autorów kazań L. Nowak zidentyfikowała m.in. Jana Szczeknę, Jakuba de Voragine (Ioannes Herolt (Discipulus) lub Ioannes Felton, alias Haresfelde?), Peregryna z Opola oraz niderlandzkiego pochodzenia kaznodzieję franciszkańskiego Jana Kontrakta (Johannes Contractus/Korz), autora bardzo popularnej kolekcji kazań z drugiej połowy XIV wieku¹⁰. Użytkowanie rękopisu w środowisku polskim poświadczają liczne glosy w języku polskim, zebrane przez Elżbietę Belcarzową, wcześniej przez Aleksandra Brücknera¹¹.

Już A. Brückner, który znał omawiany rękopis, postawił tezę, że kazania w zbiorze są pochodzenia czeskiego. Tezę tę podtrzymała E. Belcarzowa¹². Obydwoje zwrócili uwagę na wzmianki o Pradze jako zawołaniu bojowym (f. 23) oraz wzmianki o konieczności kazania w językach narodowych (f. 110: „predicator ibi debet predicare, ubi auditores eum possunt intelligere, Boemus in Boemia”), a następnie na zdanie: „sic hodie multi transeunt (sc. Post Iesum) Boemi, polonii, theutonic” (f. 111). Charakterystyczne, że w obydwu cytatach Czesi wymienieni są w pierwszej kolejności. Czechem z pochodzenia był emigrant w Polsce, powiązany z Kaplicą Betlejemską w Pradze, kaznodzieja królewski, spowiednik dworu Władysława II Jagiełły, Jan Szczekna (Štěkna, zm. 1407), autor popularnej kolekcji kazań *Carcere animae*¹³. Brückner oraz Belcarzowa na potwierdzenie tej tezy dodawali świadectwa językowe, a mianowicie zaobserwowany wpływ języka czeskiego na glosy polskie Macieja z Grochowa, w których Brückner domyślał się oryginalnego wzorca czeskiego, który Maciej z Grochowa przepisywał, choć pytanie o ich pochodzenie pozostawiał otwarte, „jak takie czesko-polskie słowa pojmować, uznawać je za samoistne, czy za zależne”¹⁴. W innym miejscu Brückner pisał wręcz, że niektóre wyrazy są „wzięte żywcem z czeskiego”¹⁵. Belcarzowa podtrzymała tezę Brücknera, choć zweryfikowała część słownictwa jako nieczeskiego pochodzenia lub dodała słowa, jak podkreślała, „żywcem przejęte z czeszczyzny”, a niewymienione przez Brücknera (np. łunaik, pohodle)¹⁶. Ostatecznie przyznała występowanie bohemizmów, ale w sąsiedztwie dominujących wyrazów w języku

¹⁰ Zob. przyp. 21.

¹¹ E. Belcarzowa, *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. II, Wrocław-Lódź 1983, s. 63-117; A. Brückner, *Kazania średniowieczne*, cz. 1, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 24 (1895) nr 4, s. 60-70.

¹² Brückner, *Kazania średniowieczne*, cz. 1, s. 59-70 (tu, s. 59); tenże, *Źródła do dziejów literatury i oświaty w Polsce. Kazania średniowieczne*, „Biblioteka Warszawska”, 52 (1892) s. 454-458; tenże, *Przyczynki do dziejów języka polskiego*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 54 (1916) z. 4, s. 319; Belcarzowa, *Glosy polskie*, s. 64.

¹³ K. Bracha, „*Semen est verbum Dei*”. *Postylla Carcere animae przypisywana Janowi Szczeknie*, w: *Amoenitates vel lepores philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków 2007, s. 61-71; K. Ożóg, *Szczekna, właśc. Štěkna Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 47, Warszawa-Kraków 2010, s. 231-235.

¹⁴ Brückner, *Kazania średniowieczne*, cz. 1, s. 90.

¹⁵ Tamże, s. 93.

¹⁶ Belcarzowa, *Glosy polskie*, s. 72.

polskim, sugerując północnopolskie cechy (wielkopolsko-mazowieckie)¹⁷. Godne uwagi, że wśród glos innych rąk występuje m.in. nazwisko Hus w zwrotach „hus-us – hereticus hus” (f. 108), „heretici Husowie” (f. 220) oraz „usowie” (f. 229)¹⁸.

Pozostawiając analizy lingwistyczne, które nie należą do kompetencji autora, do dalszych badań, nie ma podstaw, aby obserwacje poprzednich autorów odrzucić, tym bardziej że o śladzie czeskim może świadczyć także wspomniane wyżej grono autorów kazań. Noty proveniencyjne oraz sama postać Michała z Grochowa, o której niewiele wiemy, nie pomagają w bliższym ustaleniu historii rękopisu ani okoliczności jego powstania. Jego urząd wikarego, a później proboszcza w Kcyni może poświadczać wspomniany dokument Mikołaja Strzeszkowica z mandatem dla m.in. parafii w Kcyni, którego druga strona posłużyła wikaremu do przepisania tekstu *Bogurodzicy*. W średniowiecznej Kcyni, mieście lokowanym na prawie niemieckim w roku 1262 przywilejem księcia Bolesława Pobożnego, istniał m.in. kościół parafialny, najprawdopodobniej tożsamy z kościołem wspomnianym w kolofonie rękopisu krakowskiego¹⁹. Czeski kontekst rękopisu pozostaje zatem otwarty jako potencjalny kierunek przyszłych poszukiwań. Czeszy kaznodzieje lub związani ze środowiskiem czeskim autorzy występują w wielu rękopisach polskich i poświadczają znany od dawna wpływ czeskiej ambony na polskie kaznodziejstwo, szczególnie w dwóch ostatnich stuleciach. Te wzajemne związki symbolizują nie tylko polscy absolwenci praskiego uniwersytetu, lecz także obecność dwóch wybitnych kaznodziejów, czeskich emigrantów w Krakowie, wspomnianego Jana Szczekny i Jana Hieronima z Pragi (Silvanus, Publicanus), i wielu innych²⁰. W zbiorach polskich znajduje się kilka rękopisów kolekcji kazań kaznodziejów czeskich z kręgu Kaplicy Betlejemskiej, wśród których są kazania Szczekny, autorów wymienionych w rękopisie krakowskim. Była to kompilacja kazań czeskich sygnowana w rękopisach imieniem Jana Szczekny, Jana Protiwa de Nova Villa (Proczława), Benesza z Ostromierza (Benessius, Benasius de Ostromierz, Beneš z Ostroměř), Jana Sylwana (Johannes Silvanus vel Publicanus vel Hieronimus de Praga), Mikołaja Kakabusa – Cacabus (Mikuláš Kakabus, Nicolaus de Bohemia) oraz niekiedy Jakuba z Kolonii. Popularna kolekcja stanowiła swego rodzaju eksportową reprezentację czeskiego kaznodziejstwa na obczyźnie²¹.

¹⁷ Tamże, s. 76.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ T. Pietrykowski, *Z przeszłości Kcyni z okazji 666 rocznicy założenia miasta*, Kcynia 1928, s. 50.

²⁰ B. Vydra, *Polská středověká literatura kazatelská a její vztahy ke kazatelské literaturě české*, Praha 1928; Z. Uhlíř, *Vztahy českého a polského kazatelství ve středověku: prolegomena ve světle českých rukopisných fondů*, <http://digit.nkp.cz/mns/index.htm> (dostęp: 21.02.2024); tenże, *Středověké kazatelství v českých zemích: nástin problematiky*, „Almanach Historický”, 7 (2005) s. 57-93; Bracha, „*Semen est verbum Dei*”, s. 61-71; K. Bracha, M. Nodl, *Česko-polské kazatelské vztahy ve středověku. Uvodní zamyšlení*, w: *Česko-polské kazatelské vztahy ve středověku*, red. K. Bracha, M. Nodl, Praha 2016, s. 7-10.

²¹ Por.: P. Spunar, *Repertorium auctorum Bohemorum pro vectum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans*, t. 1, Wrocław-Lódź 1985, s. 305-306, nr 844, 846; J. Trška, *Příspěvky k středověké literární universitě. Ě. II. De auctoribus et operibus universitatis Pragensis medii aevi capitula*, Prag 1968, s. 12-16; tenże, *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348-1409*,

Ponadto wymienione wyżej kazania Jana Kontrakta (Korz) występują w rękopisach polskich oraz śląskich²². Kolejnym śladem są dwa rękopisy śląskie, które zawierają wymienione w kazaniach exempla (rkps, BUWr I F 115; I F 607), do czego jeszcze powrócimy. Nie musi to oznaczać, że wszystkie kazania powstały w Czechach, co zasugerowała już Belcarzowa, skoro znajdujemy w rękopisie kazania o św. Jadwidze Śląskiej i o św. Stanisławie²³. Kodeks krakowski powstał gdzieś na styku tych środowisk i stanowi świadectwo wzajemnej dyfuzji tekstów, ludzi i idei.

Tytułowa kolekcja *ad status* wymaga komentarza źródłoznawczego z odpowiedzią na pytanie, jaki gatunek źródła reprezentuje ten fragment rękopisu krakowskiego. Kolekcja Michała z Grochowa zawiera 7 krótkich tekstów kazań. Każdy zbudowany jest konsekwentnie według prostej konstrukcji. Początek stanowi krótki wstęp z komentarzem do perykopy, a następnie autor przedstawia exemplum, które kończy kazanie. Kolekcja Michała z Grochowa jest zatem przykładem prostych ekshortacji, a nie pełnych modelowych kazań typu *sermo modernus*, budowanych według reguł *artis praedicandi*. Nie znajdziemy w nich scholastycznych podziałów na punkty, aparatu logicznych dowodów. Takie ekshortacje zamiast tego erudycyjnego i schematycznego gorsetu obfitowały w wątki narracyjne, legendy świętych, exempla. Z braku przygotowania takie ekshortacje zastępowały niekiedy szczególnie w parafiach wiejskich samo kazanie i wiązały się z odmawianiem wspólnym rudymenarnych modlitw²⁴. Można je także postrzegać jako materiały do kazań

Praha 1981, s. 293; J. Wolny, *Kaznodziejstwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 278-279, przyp. 16. Zob. inne rękopisy: Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu, C425; Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dalej: BUWr), I.F.754; Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach, 3; Biblioteka Narodowa w Warszawie, 3024 (dalej: BN).

²² Jan Korz (Contractus), *In divisione Apostolorum*, rkps, BJ 1617, f. 70r-72r; rkps, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, 24; BUWr I F 527. Por. J. Wolny, *Łaciński zbiór kazań Peregryna z Opola i ich związek z tzw. „Kazaniami Gnieźnieńskimi”*, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. 1, red. J. Lewański, Warszawa 1961, s. 185, 201, 237; L. Wojciechowski, *Treści ideowe święta Rozesłania Apostołów w Polsce średniowiecznej. Zarys problematyki*, w: *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do soboru trydenckiego*, red. R. Knapiński, Lublin 1997, s. 314-315; S. Mossman, *Preaching on St. Francis in Medieval Germany*, w: *Franciscans and Preaching. Every Miracle from the Beginning of the World Came about through Words*, ed. T.J. Johnson, Leiden und Boston 2012, s. 257-258; B. de Troeyer, *Bio-bibliografie van de Minderbroeders in de Nederlanden voor het jaar 1500. Voorstudies (Nieuwe reeks). VI. Joannes Contractus. Prov. Coloniae ? Floruit ca. 1375*, „Franciscana”, 27 (1972) nr 3, s. 99-106; R. Tatarzyński, *Wstęp edytorski*, w: *Peregrini de Opole Sermones de tempore et de sanctis*, wyd. R. Tatarzyński, Warszawa 1997, s. XXXI; *Sermones Johannis Contracti Ordinis minorum de tempore et de Sanctis*, per me Johannem Koelhoff de Lubeck, Colon[iae] 1478; J. Rył, *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 45 (1982) s. 28-29.

²³ Belcarzowa, *Głosy polskie*, s. 64.

²⁴ S. Bylina, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002, s. 69; M. Menzel, *Predigt und Predigtorganisation im Mittelalter*, „Historisches Jahrbuch”, 111 (1991) s. 372; K. Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza*, Kielce 2007, s. 38-39; M. Lauwers, *Praedicatio-exhortatio. L'Église, la réforme et les laïcs (XIe-XIIIe siècles)*, w: *La parole du prédicateur, (Ve-XVe siècles). Études réunies*, ed. R.M. Dessi, M. Lauwers, Turnhout 1997, s. 187-232; P. Robinson, *Sermons on the Lord's Prayer and the Rogation Days in the Later Middle*

do dalszego rozwinięcia lub szkice do kazań. W każdym z tych przypadków były to mowy *ad status*, najbardziej uspołeczniona forma nauczania kaznodziejskiego w średniowiecznej *artis praedicandi*²⁵.

Kolekcja nie jest oryginalnym dziełem Michała z Grochowa, lecz kompilacją tekstów wybranych z kilku źródeł. Już L. Nowak w katalogowym opisie rękopisu krakowskiego wskazała, że niektóre fragmenty kazań Michała z Grochowa można znaleźć w kazaniu Honoriusza Augustodunensis (z Autun)²⁶. *Sermo generalis* Honoriusza z Autun jest złożone z 8 akapitów z adresatem kilku grup społecznych, z których 6 akapitów znalazło się w kolekcji Michała z Grochowa: *Ad iudices*, *Ad divites*, *Ad pauperes*, *Ad milites*, *Ad mercatores*, *Ad agricolas*²⁷. Jedynie *Ad sacerdotes* oraz *Ad conjugatos* pozostały poza zainteresowaniem autora kolekcji. Kolekcja Michała z Grochowa nie jest jednak kopią kazania Honoriusza z Autun, lecz – jak się wydaje – należy do późniejszych redakcji w długiej tradycji literackiej. *Sermo generalis* Honoriusza z Autun było bowiem podstawą kolejnych przejęć redakcji w późniejszych kompilacjach.

Z kolekcji 7 sermones Michała z Grochowa znakomitą większość, a mianowicie 5 sermones odnajdujemy ponadto w rękopisie śląskim z XV wieku Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu I F 607, w zbiorze *Exempla valde pulcra...*, które w 1914 roku wydał Joseph Klapper²⁸. Są to w kolejności rękopisu BJ 1619: nr 2 *De pauperibus paciencia eorum* (zob. także BUWr I F 115, f. 187rb-va), nr 4 *De ministris et ancillis* (zob. też BUWr I F 115, f. 200va-b), nr 5 *De iudicibus*, nr 6

Ages, w: *A History of Prayer. The First to the Fifteenth Century*, ed. R. Hammerling, Leiden-Boston 2008, s. 417-438.

²⁵ D.L. d'Avray, M. Tausche, *Marriage sermons in ad status Collections of the Central Middle Ages*, w: *Modern Questions about medieval Sermons. Essays on Marriage, Death, History and Sanctity*, ed. N. Bériou, D.L. d'Avray, Spoleto 1994, s. 77-134; M. Corti, *Ideologie e strutture semiotiche nei „sermones ad status” nel secolo XIII*, w: tejsze, *Il Viaggio testuale*, Torino 1978, s. 223-237; też, *Structures idéologiques et structures sémiotiques dans les sermones ad status du 13e siècle*, w: *Archéologie du signe*, éd. L. Briand'Amour, E. Vance, Toronto 1983, s. 145-163; C. Muessig, *Audience and Preacher: Ad status sermons and social classification*, w: *Preacher, sermon and audience in the Middle Ages*, ed. C. Muessig, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 275-276; J. Swanson, *Childhood and childrearing in ad status sermons by later thirteenth century friars*, „Journal of Medieval History”, 16 (1990) s. 309-331; N. Bériou, *Le petit peuple dans les sermones ad status (XIIIe siècle)*, w: *Le petit peuple dans la société médiévale. Terminologies, perceptions, réalités (Congrès international, Université de Montréal, octobre 1999)*, Paris 2002, s. 19-39; S. Khan, *Diversa diversis. Mittelalterlicher Standespredigten und ihre Visualisierung*, Boehla 2006; M. Burghart, P. Delcorno, *Preaching about Manual/Artisanal Labour. A New Focus and ambivalent Messages (1200-1500)*, w: *Rethinking the Work Ethics in Premodern Europe*, ed. G. Almasi, G. Lizzul, Cham 2023, s. 73-100.

²⁶ Nowak, *Opis rękopisu BJ 1619*.

²⁷ Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis*, ed. J.-P. Migne, Paris 1895, kol. 861-870.

²⁸ J. Klapper, *Erzählungen des Mittelalters in deutscher Übersetzung und lateinischen Urtext*, Breslau 1914, s. 341, nr 139; s. 370-373, nr 178-180; s. 377, nr 182. Opis rękopisu: BUWr I F 607, zob. W. Göber, *Katalog der Handschriften der ehemaligen Universitätsbibliothek Breslau*, t. 1, Wrocław 1920-1944, rkps, BUWr, Akc. 1967/2, s. 502-503 oraz dwa odrębne niewydane opisy w maszynopisie autorstwa R. Tatarzyńskiego (w zbiorach BUWr).

De militibus oraz nr 7 *De agricolis*. Dwa pokrewne exempla (nr 2, 4) znajdujemy także w *Collectio exemplorum et miraculorum* z rkpsu BUWr I F 115²⁹. Ponadto *De militibus* (nr 6) w podobnej wersji występuje w kazaniu Peregryna z Opola *Dominica decima post Pentecosten* ze zbioru *Sermones de tempore per circulum anni*, m.in. w kolejnym wymienionym przez J. Klappera rkpsie BUWr I Q 269³⁰. Klapper, wydawca tych exemplów, wykazał ich zależność od zróżnicowanej grupy tekstów w piśmiennictwie europejskim. Na długiej liście wymienił bardzo znane kolekcje: Wincentego z Beauvais (Vincentius Bellovensis) *Speculum historiale*, Cezarego z Heisterbachu *Libri VIII Miraculorum*, Stefana z Bourbon (Étienne de Bourbon, Stephanus de Borbone) *Anecdotes historiques*, Jakuba z Voragine (Jacobus a Voragine) *Legenda aurea*, Bedy Czcigodnego (Beda Venerabilis) *Historia ecclesiastica Gentis Anglorum*, Jakuba z Vitry (Jacques de Vitry, Jacobus Vitriacensis) *Exempla ex sermonibus vulgaribus*, Odon z Cheritony (Ceriton, Cheriton) *Parabola* oraz kolekcje *Gesta Romanorum* i *Vitae Patrum*³¹. Do jego listy trzeba dopisać niezidentyfikowane przez niego wspomniane exemplum z kazania Peregryna z Opola³². Dalsze uzupełnienia umożliwiła baza danych Thesaurus Exemplorum Medii Aevi (ThEMA) oraz indeks Frederica C. Tubacha ze wskazaniem na Roberta de Grethan kolekcję anonimową *Tombel de Chartrose*³³.

Klapper nie znał rękopisu z kolekcją Michała z Grochowa. Ustalenie związków tych dwóch rękopisów śląskich z kolekcją krakowską nie jest łatwe. Czy te dwa wymienione rękopisy śląskie proveniencji klasztoru Dominikanów we Wrocławiu mogły być bezpośrednim wzorem w recepcji Michała z Grochowa? Rękopis BUWr I F 115 pochodzi z drugiej połowy XIV wieku (1351-1400; jedna z not wymienia 1367 rok). Rękopis BUWr I F 607 jest młodszy, datowany na pierwszą połowę XV wieku (1401-1450; w jednej z not wspomina się śmierć jednego z braci dominikańskich pod niepewną datą 1437 roku; filigrany Piccard-Online nr 69481 wskazują 1426 rok)³⁴. Zawiera glosy polskie, co wskazuje na związki ze środowiskiem polskojęzycznym, aczkolwiek dominikanie wrocławscy utrzymywali

²⁹ Opis rkpsu, BUWr I F 115: *Die Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Breslau*, Bd. 1, Leipzig 1939, s. 121-122.

³⁰ Opis rkpsu, BUWr I Q 269: W. Göber, *Katalog der Handschriften der ehemaligen Universitätsbibliothek Breslau*, t. 16, s. 25-27; Peregryn z Opola, *Dominica decima post Pentecosten*, ed. *Peregrini de Opole Sermones de tempore et de sanctis*, wyd. R. Tatarzyński, Warszawa 1997, s. 234-235; J. Wolny, *Exempla z kazań niedzielnych Peregryna z Opola*, w: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. B. Geremek, Wrocław-Gdańsk 1978, s. 264.

³¹ Zob. Aneks 2.

³² Zob. przyp. 29.

³³ <https://thema.huma-num.fr/> (dostęp: 12.03.2024). Zob. Aneks 1.

³⁴ W. Göber, *Katalog der Handschriften der ehemaligen Universitätsbibliothek Breslau*, t. 4, rkps BUWr I Q 81, f. 502-503; E. Kaczor, *Kazania o św. Jadwidze Śląskiej w rękopisach śląskich późnego średniowiecza* (mps, Biblioteka Uniwersytecka w Kielcach); W. Mrozowicz, *Materiały rękopiśmienne dotyczące św. Jadwigi w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska, Wrocław-Trzebnica 21-23 września 1993 roku*, red. M. Kaczmarek, M.L. Wójcik, Wrocław 1995, s. 240, 246; M. Walter, *Śląskie polonica rękopiśmienne w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. II, Wrocław 1977, s. 14; K. Zawadzka, *Biblioteka klasztoru domi-*

kaznodziejów głoszących zarówno po niemiecku, jak i po polsku. Ciekawe, że układ kazań w obydwu rękopisach krakowskim BJ 1619 i wrocławskim I F 607 jest podobny. Wymienione 5 kazań z rkpsu BJ 1619 występuje w bezpośrednim sąsiedztwie i niemal identycznej kolejności jak w rkpsie BUWr I F 607³⁵. Kodeks ten wydaje się jednak młodszy od krakowskiego BJ 1619, datowanego na 1407 rok. Jeśli związki między nimi byłyby jednak możliwe, to na drodze potwierdzonych kontaktów i wymiany ksiąg między dwoma klasztorami dominikańskimi we Wrocławiu i w Poznaniu³⁶. Wydaje się jednak, że między nimi istniała kopia pośrednia, której nie znamy, a która mogła być wzorem dla BJ 1619. Reasumując, ta właśnie druga fala recepcji była najprawdopodobniej bezpośrednim wzorem do własnej redakcji dla Michała z Grochowa, a nie samo *Sermo generalis* Honoriusza z Autun. *De militibus* (nr 6) z kolei Michał z Grochowa mógł znać z bardzo popularnej XIII-wiecznej kolekcji kazań Peregryna z Opola, znanej z wielu kopii w Europie (57-65 egzemplarzy), w tym 17 egzemplarzy polskich i śląskich z XIV-XV wieku. Należą do nich m.in. dwie najstarsze kopie polskie i śląskie – z Biblioteki i Archiwum Diecezjalnego w Gnieźnie Ms 24 (z początku XV wieku) oraz wspomniany rkps BUWr I Q 269 (z ok. 1331 roku) z wrocławskiego klasztoru Dominikanów³⁷.

Kolekcja Michała z Grochowa jest przykładem redakcji grupy exemplów znanych z innych zbiorów, wykorzystanych do kilku kazań lub szkiców do kazań w formie prostych ekshortacji. Ich zasadniczą treść stanowią same moralizatorskie exempla, poprzedzone krótkimi wstępami.

Kolekcję tę wypełnia przede wszystkim nauczanie moralne o społecznym zabarwieniu. Kaznodzieja przedstawił typy grzeszników wpisane w zachowania poszczególnych stanów średniowiecznego społeczeństwa. Takie zadania kaznodziei wyznaczył już w swoich pouczeniach Humbert de Romanis. W podręczniku dla kaznodziejów zalecał, aby różnicowali treści na stosowne dla kleru, inne zaś dla świeckich, inne dla rycerstwa, dla kmieci, dla zdrowych lub chorych, starych albo młodych, upartych, pokornych lub pobożnych. Przestrzegał zatem, aby nie mówić wyłącznie do wielkich anonimowych zbiorowisk, lecz również do konkretnych, wyspecjalizowanych grup słuchaczy³⁸. Początek kariery *sermones ad status* wiąże

nikanów we Wrocławiu (1226-1810), w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 289-389.

³⁵ Rkps, BUWr I F 607, f. 255vb-258rb.

³⁶ Zob. M. Słoń, *Fundacja Poznania. Dominikanie, fara, szpital i lokacja miasta*, w: *Ambona. Teksty o kulturze średniowiecza ofiarowane Stanisławowi Bylinie*, red. K. Bracha, W. Brojer, Warszawa 2016, s. 79-106; K. Kaczmarek, *Konwent dominikanów wrocławskich w późnym średniowieczu*, Poznań-Wrocław 2008, s. 206, 214, 220, 234, 253, 256; tenże, *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*, Poznań 2005.

³⁷ J. Wolny, *Łaciński zbiór kazań Peregryna z Opola i ich związek z tzw. „Kazaniami Gnieźnieńskimi”*, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. 1, red. J. Lewański, Warszawa 1961, s. 171-238; *Peregrini de Opole Sermones de tempore et de sanctis*, wyd. R. Tatarzyński, s. XVI-XXI; H. Martin, *Pèrègrin d'Opole. Un prédicateur dominicain à l'apogée de la chrétienté médiévale*, Rennes 2008.

³⁸ „Consideret ergo quid clericis convenient, vel laicis, quid religiosis, vel saecularibus; quid militibus, aut rusticis; quid sanis, aut infirmis; quid juvenibus, aut antiquis; quid obstinatis, vel humilibus ac devotis. Item non solum curet praedicare multis, sed etiam paucis; nec tantum in castris, et civitatibus, sed etiam in villis”, Humbertus de Romanis, *Instructiones de officiis ordinis*, w: *Beati*

się z działalnością mendikantów w XIII stuleciu i przełomem polaterańskim (1215). Wówczas jedną z czterech dróg rozwoju kaznodziejstwa stały się m.in. kolekcje kazań redagowane zależnie od audytorium. Rysowano w nich zwykle społeczeństwo jako zbiór ludzi o różnych funkcjach i rolach, zwykle według siedmiu *status mundi* (możni świeccy, prałaci, zakonnicy, kler parafialny, małżonkowie, wdowy i niezamężne panny) lub według typów lub kategorii mieszczących się między podziałami stanowymi a posłuszeństwem w wierze³⁹. Były one niezależne od kalendarza liturgicznego i wobec zalewu ogromnej ilości najbardziej typowych kolekcji typu postylla występują rzadziej. Carolyne Muessig podkreślała, że kolekcje *sermones ad status* należą do rzadkości w średniowiecznych zbiorach kaznodziejskich. Znamy bowiem tylko 5 takich wzorcowych kolekcji, 2 mniejsze z XII wieku – Honoriusza z Autun, z której korzystał w największym stopniu polski kaznodzieja, i Alana z Lille, a także 3 większe z XIII wieku: Jakuba z Vitry (zm. 1240), Humberta de Romanis (zm. 1277) oraz Guiberta de Tournai (zm. 1284)⁴⁰. *Sermones ad status* w odróżnieniu od większości innych gatunków kazań nie są zależne od kalendarza liturgicznego⁴¹. Michał z Grochowa kierował swoje nauki w stronę siedmiu grup społecznych: bogaczy, biedaków, kupców, służebnej czeladzi obu płci, sędziów, rycerzy oraz rolników. Jest to zatem autorski aczkolwiek w większości przejęty z Honoriusza z Autun wybór grup społecznych, podyktowany potrzebami samego kaznodziei w aktywności pastoralnej na ambonie i pochylenia nauczania w stronę zróżnicowanego społecznie audytorium.

W kolekcji Michała z Grochowa mamy do czynienia z połączeniem dwóch instrumentów *artis praedicandi* – przekazu nauczania dostosowanego do audytorium z narzędziem pouczających exemplów, instrumentu bardzo pożytecznego w kaznodziejstwie i spełniającego rolę sugestywnej i wspomagającej pamięć narracji dydaktycznej z prostym przekazem fabularnym. Literacka oryginalność exemplów wywodzi się z długiej i płynnej tradycji przeplatania się wielorakich redakcji zależnych od potrzeby autora, skryby, kaznodziei. Jak sugerowała Leticia Pellegrini, trudno w rezultacie znaleźć linię podziału pomiędzy oryginalnością tekstu exemplum a jego wariantem tematycznym z szerokim i zróżnicowanym rozwinięciem⁴². Taki właśnie przypadek prezentuje, jak się wydaje, kolekcja Michała z Grochowa. Grupa exemplów, które znamy z bogatej literackiej tradycji,

Humberti de Romanis quinti praedicatorum magistri generalis Opera de vita regulari, ed. J.J. Berthier, vol. 2, Romae 1889, s. 370-371.

³⁹ Por. H. Martin, *Le métier de prédicateur a la fin du Moyen Âge. 1350-1520*, Paris 1988, s. 396-401; Corti, *Ideologie e strutture semiotiche nei „sermones ad status”*, s. 223-237; też, *Structures idéologiques et structures sémiotiques dans les sermons ad status du 13e siècle*, w: *Archéologie du signe*, éd. L. Briand'Amour, E. Vance, Toronto 1983, s. 145-163; Muessig, *Audience and Preacher*, s. 255-257; J.B. Schneyer, *Die Sittenkritik in den Predigten Philipps des Kanzlers*, Münster 1962.

⁴⁰ Muessig, *Audience and Preacher*, s. 255.

⁴¹ Tamże.

⁴² L. Pellegrini, *Predicazione, catechesi e sermo corporeus: una raccolta domenicana di exempla della fine dell XIII secolo*, w: *I fratrii predicatori il duecento*, a cura di G.G. Merlo, Verona 1996, s. 205.

została inkorporowana do niewielkiej kolekcji sermones w typie krótkich ekshortacji jako kanwa moralizatorska, poprzedzona krótkim wstępem Michała z Grochowa dla uwypuklenia intencji dydaktycznych skierowanych do audytorium. Moralizatorski przekaz exemplów wraz ze wspomnianym poprzedzającym wstępem otrzymał w ten sposób brzmienie redakcyjne. Inkorporowane do kazań exempla nie są bowiem literalnie tożsame z prawzorem, lecz są redakcją Michała z Grochowa, dostosowaną do wymogów moralizatorskich. Świadczą o tym m.in. różnice w tytułkach poszczególnych exemplów, narzucone przez kcyńskiego kaznodzieję. Kolekcja Michała z Grochowa jest przykładem recepcji znanych w obiegu literackim exemplów jako podstawowego budulca krótkich sermones, które kaznodzieja mógł rozwijać w ekspozycji werbalnej.

Już w samych tytułkach takimi cechami stygmatyzował Michał z Grochowa trzy grupy społeczne. Mamy zatem w kolekcji trzy odrębne mowy: *O krnąbrnych bogaczach*, *O niesprawiedliwych kupcach* oraz *O biedakach i ich niedoli*⁴³. Wianuszek przywar zestawionych z cnotami wypełnia jednak wszystkie kazania kolekcji bez wyjątku. Wszystkie nauki przekazywane w exemplach służyć miały zapamiętaniu treści. Kaznodziejski potencjał memoryzacyjny exemplów wywodzi się z retoryki, w której zaliczano je do *amplificatio (dilatatio)*, jednego z 22 ornamenta, czyli rozumowania lub argumentacji przez przykłady dla przyciągnięcia uwagi i zainteresowania słuchaczy (*utilisatio, persuasio, moralisatio, demonstratio*)⁴⁴. Kaznodzieja upominał się o utrzymanie w pamięci przekazywanych nauk moralnych już w *Sermo 1*: „ut a nostra memoria non recedat”, co odnosił do naśladowania ubogiego Chrystusa, ponownie w *Sermo 4*: „Ne ista scripta recedant a vestra memoria”⁴⁵. Kimberly A. Rivers mówi o posługiwaniu się w kazaniach średniowiecznych obrazami mentalnymi (*mental images*), które były równie ważne jak obrazy plastyczne i którymi wypełnia się pamięć słuchaczy, czyli np. cnotami i wadami dla pobudzenia woli do działania w sposób moralny. Jednym ze sposobów wcielania tych obrazów mentalnych w toku kazania były exempla⁴⁶. Etienne de Bourbon podkreślał podwójną funkcję exemplów – poznawczą, dydaktyczną (kognitywną) i memoryzującą, albowiem exempla są szczególnie wartościowe do wyposażania, obdarowywania i odciskania rzeczy niezbędnych do zbawienia w ludzkich sercach. Pouczają prostych i niewykształconych ludzi oraz łatwiej,

⁴³ *Sermo 1: De divitibus obstinatis*, rkps, BJ 1619, f. 79rb-79va; *Sermo 4: De mercatoribus iniustus*, rkps, BJ 1619, f. 79vb-80ra; *Sermo: De pauperibus et paciencia*, rkps, BJ 1619, f. 79va.

⁴⁴ J.J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory for Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley-London 1974, s. 347, 352-353 (według Roberta z Basevorn); L. Arbusow, *Colores rhetorici. Eine Auswahl rhetorischer Figuren und Gemeinplätze als Hilfsmittel für Übungen an mittelalterlichen Texten*, Göttingen 1963, s. 67-69; *Exemplsammlungen; Exemplum*, w: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, t. 3, hrsg. von G. Ueding, Darmstadt 1996, kol. 55-70. Podstawowe opracowanie gatunku zob. *L'Exemplum*, éd. Cl. Bremond, J. Le Goff, J.-Cl. Schmitt, Turnhout 1982, s. 37-38 (definicja gatunku).

⁴⁵ *Sermo 1: De divitibus obstinatis*, rkps, BJ 1619, f. 79rb; *Sermo 4: De ministris et ancillis*, rkps, BJ 1619, f. 80rb.

⁴⁶ K.A. Rivers, *Preaching the Memory of Virtue and Vice. Memory, images, and preaching in the late Middle Ages*, Turnhout 2010 (*Sermo 4*), s. 190-193.

dłużej i trwalej zapisują się w ten sposób w ludzkiej pamięci niż zwykle słowa⁴⁷. Jednym z kluczy takiej skuteczności było budowanie exemplów na cudownościach, opowieściach mirakularnych, na które audytorium było szczególnie podatne, oraz metaforach⁴⁸. Połączenie z kolei w exemplach miraculów z krytyką społeczną dawało pożądaný i oczekiwany przez mówcę efekt emocjonalny w typie *sermo affectuosus*, wspomagający pamięć i dydaktyzm kazań, wyrażany nierzadko przez łzy skruchy⁴⁹. Pożądaný skutek emocjonalny był łatwiej osiągalny przez kaznodzieję, gdy łzy skruchy pojawiały się w treści malowanych słowem moralizatorskich obrazów, o czym czytamy także u Michała z Grochowa. W *Sermo 3* kaznodzieja opowiada o skruszonym kupcu, który „lacrimando cum magna contricione confessus fuit”⁵⁰.

W środowisku oralnym, w którym aktywnie uczestniczyło kaznodziejstwo, memoryzacja ze słuchu była wyłącznym sposobem utrwalenia treści na dłużej. Już Cezary z Arles nie tylko upraszał wiernych o zachowanie w pamięci kazania, „choć po trzy, cztery zdania”, lecz wręcz o regularne powtarzanie sobie nauczanych treści wzajemnie po kazaniu w gronie najbliższych⁵¹. W utrwaleniu pamięciowym kazania widziano również, jak podkreślał nasz kaznodzieja, warunek wiernego odtwarzania słów moralizatora bez deformacji lub opaczego wyjaśniania⁵². W źródłach konsystorskich, w których roi się od relacji różnorodnych sporów między klerem a świeckimi w kontaktach duszpasterskich, słyszymy skargi wiernych na błędy w przekazywanych naukach. Właśnie na taką wiedzę zapamiętaną *ex auditu* powoływał się przed sądem biskupim w Pułtuskú pewien łomżyński krawiec Jan Żołądek, kiedy oskarżył łomżyńskiego wikarego Wszebora o zniekształcenie

⁴⁷ Stephani de Borbone *Tractatus de diversis materiis praedicalibus: Prologus, Prima Pars. De dono timoris*, ed. J. Berlioz and J.-L. Eichenlaub, Turnhout 2002, s. 3-4; por.: Rivers, *Preaching the Memory*, s. 194; J. Berlioz, *La mémoire du prédicateur. Recherches sur la mémorisation des récits exemplaires (XIIIe-XVe siècles)*, w: *Temps, mémoire, tradition au moyen-âge. Actes du XIIIe congrés de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, Aix-en-Provence 4-5 Juin 1982*, Marseille 1983, s. 157-183; tenże, *Le récit efficace: l'exemplum au service de la prédication (XIIIe-XVe siècles)*, „Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge, temps modernes”, 92 (1980) s. 113-146.

⁴⁸ H.D. Oppel, *Exemplum und Mirakel. Versuch einer Begriffsbestimmung*, „Archiv für Kulturgeschichte”, 45 (1963) s. 96-114; Berlioz, *Le récit efficace*, s. 127-130.

⁴⁹ C. Cassagrande, S. Vecchio, *Sermo affectuosus. Passioni ed eloquenza cristiana*, w: tychże, *Passioni dell'anima. Teorie e usi degli affetti nella cultura medievale*, Firenze 2015, s. 285-303; P. Nagy, *Le don des larmes au Moyen âge: un instrument spirituel en quête d'institution (Ve-XIIIe siècle)*, Paris 2000, s. 414-417; tenże, *Religious Weeping as Ritual in the Medieval West*, „Social Analysis: The International Journal of Anthropology”, 48 (2004), nr 2, *Ritual in Its Own Right: Exploring the Dynamics of Transformation*, Summer 2004, s. 119-137; J. Gutsell, *The Gift of Tears: Weeping in Religious Imagination of Western Medieval Christianity*, „Anglican Theological Review”, 97 (2015) s. 239-253.

⁵⁰ *Sermo 3: De mercatoribus iniustis*, rkps, BJ 1619, f. 79vb.

⁵¹ Cezary z Arles, *Sermo VI*, w: *S. Caesarii Arelatensis Sermones*, pars 1, ed. D. Germani Morin, Turnhout 1953, s. 35-36; tenże, *Kazanie 6*, w tłum. St. Ryznara, w: tegoż, *Kazania*, Warszawa 1989, s. 49-50.

⁵² *Sermo 2: De pauperibus paciencia eorum*, rkps, BJ 1619, f. 6va.

przekazu Ewangelii, albowiem sporny fragment dobrze zapamiętał z innych kazań⁵³. W przypadku prostych, krótkich egzort wypełnionych fabułą przykładów taki walor zapewne łatwiej było uzyskać kaznodziei niż w trakcie długiej bardziej skomplikowanej mowy typu *sermo modernus*. Konstrukcja nauk Michała z Grochowa świetnie temu służyła.

Każdą egzortę rozpoczynał on krótkim wprowadzeniem z wykazem cnót i przywar danego stanu. W zgodzie z tradycją moralizatorską tzw. dwóch dróg – cnót i przywar (*virtutes et vitia*) perswazyjny, nastawiony na krytykę i korektę dyskurs dydaktyczny sprawiał, że autor pokazywał postawy nakazywane na drodze przeciwieństw sprzecznych z modelem idealnym. Średniowieczna katecheza korzystała w tym przypadku z antycznych jeszcze modeli opisujących walkę między cnotami a wadami, a także terapii wad za pomocą cnót, zgodnej z zasadą medyczną *contraria contrariis sanantur*, przeniesionej na grunt chrześcijański w pismach Ewagriusza z Pontu, Izydora z Sewilli i ich następców⁵⁴. Jeśli wady przeciwstawiał cnotom, to nie poprzestawał na odrzuceniu tych pierwszych. Po zdefiniowaniu złej drogi wskazywał właściwą. Pożądaną drogę cnót wyznaczał właśnie w narracji inkorporowanych exemplów.

Następujące potem exempla ilustrowały podniesione cnoty, wprowadzały w kontekst społeczny lub praktykę życia codziennego i w konsekwencji ułatwiały zrozumienie i zapamiętywanie. Esencja nauk o cnotach korelowała z fabułą budujących przykładów, intrygowała, skupiała uwagę i ciekawość i w rezultacie pozostawała zgodnie z apelem kaznodziei w pamięci. Zdecydowaną dominację praktycznych pouczeń moralnych w exemplach kaznodziejskich podkreślała Marie-Anne Polo de Beaulieu w świetle kolekcji *Scala coeli* Jeana Gobiego. Sporządzona na podstawie tej kolekcji statystyka wskazuje na wyraźną dominację rubryk z nauką o cnotach i wadach (49%). A jeśli dodamy rubryki *ad status*, zorientowane także na wady i cnoty poszczególnych stanów i grup społecznych, to przewaga moralistyki rośnie o kolejne 29%, czyli razem 78% ogólnej narracji⁵⁵.

⁵³ „(...) et confessus est se dixisse predicta verba, quia ab aliis predicatoribus dicta verba audivit predicari”, *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, vol. 3, pars 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908, s. 8, nr 18.

⁵⁴ *Nauka Dwunastu Apostolów*, Poznań 1924, s. 22-30; Evagre le Pontique, *De vitiis, quae opposita sunt virtutibus*, wyd. R.E. Sinkiewicz, w: Evagrius of Pontus, *The Greek ascetic corpus*, Oxford 2006, s. 60-65. Por.: J.B. Schneyer, *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern*, München-Wien 1968, s. 98-101; H. Martin, *Le métier de prédicateur à la fin du Moyen Âge. 1350-1520*, Paris 1988, s. 282; A. Vauchez, *Les laïcs au Moyen Âge. Pratiques et expériences religieuses*, Paris 1987, s. 127; Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie*, s. 321-324; tenże, *Casus pulchri de vitandis erroribus conscientiae purae. Orzeczenia kazuistyczne kanonistów i teologów krakowskich z XV w.*, Warszawa 2013, s. 22.

⁵⁵ M.-A. Polo de Beaulieu, *Des histoires et des images au service de la prédication: La Scala coeli de Jean Gobi Junior (†1350)*, w: *De l'homelie au sermon: histoire de la predication medievale, Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 9-11 juillet 1992*, sous la direction de J. Hamesse et X. Hermand, Louvain 1993, s. 291-292; edycja: *La Scala coeli de Jean Gobi*, ed. M.-A. Polo de Beaulieu, Paris 1991; Y. Régis-Cazal, *Nicole Bozon: métaphores et moralités*, w: *Prêcher d'exemples. Recits de prédicateurs du Moyen Âge*, éd. J.-Cl. Schmitt, Paris 1985, s. 139-149.

W szerokiej panoramie cnót, przywar i obowiązków, które reprezentowały dany stan lub kategorię społeczną, kaznodzieja niejako przemycił również inne nauki, przede wszystkim zachęcał do sakramentu pokuty. Spowiedź bowiem była celem, do którego kazanie miało prowadzić, jak definiował Humbert de Romanis⁵⁶. Wyznanie grzechów należało do najlepszych owoców kazania w ogólności, co podkreślał ten sam Humbert de Romanis⁵⁷. Innymi słowy, celem nauk ujętych w omawianych egzortach było przygotowanie do spowiedzi ukierunkowanej na specyfikę zachowań poszczególnych stanów, na utrzymanie ładu społecznego i moralnego w poszczególnych komórkach drabiny społecznej.

Przyjrzyjmy się, jak malował panoramę cnót i przywar polski kaznodzieja i jak rozkładał akcenty.

Dwa pierwsze kazania (*Sermo 1-2*) to moralizatorska konfrontacja bogactwa i ubóstwa, nauka o pożytkach i nieprawościach, które z nich płyną. Preferowany status ubóstwa wynika z naśladowania Chrystusa, co kaznodzieja potwierdza słowami autorytetu Pseudo-Chryzostoma „Pamiętaj, że nago przyszedłeś na ten świat i z niego powrócisz”⁵⁸. Ubóstwo jest naturą świata materialnego, nie bogactwo. Miseria wynika bowiem z trzech powodów: *tempus brevitatis*, *vite instabilitas* oraz *rerum dubietas*. Świat doczesny nieustannie się zmienia i nic nie pozostaje w nim w tym samym stanie (Hi 14,2), a dni człowiek krótkie są (Hi 14,5). Skoro zatem pewne jest, że podobnie bogaci swoje dobra zostawią innym, śpieszcie się już teraz oddawać jałmużnę, aby przyjęto was do wieczności, gdy wasze ciała zjedzą robaki. Cały ten wykład posłużył kaznodziei do wyłożenia pożytków jałmużny, jej istoty jako prawej strony bogactwa i społecznej powinności bogatych. Kazanie kończy się apelem o datki dla kościołów, w tym dary w postaci ksiąg, wyposażenia świątyń, dbałość o pamięć o bliskich, schronienie, żywność, odzież dla biednych

⁵⁶ „Per praedicationem enim seminatur, per confessionem vero colligitur fructus”, Humbertus de Romanis, *Liber de eruditione praedicatorum*, w: *Beati Humberti de Romanis quinti praedicatorum magistri generalis Opera de vita regulari*, ed. J.J. Berthier, vol. 2, Romae 1889, a. 44, s. 479. Por. L.K. Little, *Les techniques de la confession et la confession comme technique*, w: *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle*, Rome 1981, s. 88; P. Michaud-Quantin, *Les méthodes de la pastorale du XIIIe au XVe siècle*, w: *Methoden in Wissenschaft und Kunst des Mittelalters*, Hrsg. A. Zimmermann, Berlin 1970, s. 78; R. Rusconi, *De la prédication à la confession: transmission et contrôle de modèles de comportement au XIIIe siècle*, w: *Faire croire. Modalités de la diffusion*, s. 67-85; Schneyer, *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt*, s. 28-34; E.J. Dempsay Douglass, *Justification in Late medieval Preaching. A Study of John Geiler of Kaisersberg*, Leiden 1966, s. 153-156; J.R. Blaettler, *Preaching the Power of Penitence in the 'Silos Baetus'*, w: *Medieval Sermons and Society: Cloister, City, University. Proceedings of International Symposia at Kalamazoo and New York*, Louvain-La Neuve 1998, s. 35-62 oraz A. Thayer, *Penitence, Preaching and the Coming of the Reformation*, Aldershot 2002; D.L. d'Avray, *The Preaching of the Friars. Sermons diffused from Paris before 1300*, Oxford 1983, s. 50-51.

⁵⁷ Humbertus de Romanis, *Liber de eruditione praedicatorum*, a. 28, s. 444-445; S. Wenzel, *The word of God and pastoralia*, w: tegoż, *Latin sermon collections from Later Medieval England. Orthodox Preaching in the Age of Wyclif*, Cambridge 2005, s. 349-351 (tu tabela z przedstawieniem dominacji 7 grzechów głównych, Dekalogu oraz artykułów wiary).

⁵⁸ W odniesieniach do poszczególnych kazań wskazuję zawarty niżej Aneks źródłowy.

i pielgrzymów. Jałmużna nie jest stratą, lecz rodzajem pobożnej inwestycji, która zwraca się stokrotnie. *Sermo 1*, które niemal literalnie odpowiada kazaniu Honoriusza z Autun, nie zawiera exemplum. Ma je zaś zbliżone wydźwiękiem moralizatorskim *Sermo 2* o udrękach ubogich. Kaznodzieja zbudował dyskurs nauczania na prostej dychotomii ubóstwa i bogactwa w świetle opowiadania o wizji św. Makarego, który przechodził obok samotnie umierającego biedaka i otoczonego tłumem bogacza na marach. W wizji zesłanej przez Boga oglądał radość ubogiego, którego duszę prowadzą anioły do nieba, oraz kohortę demonów wlekących duszę bogacza owiniętego w jedwab do piekła i nękaną przez diabły. Wydźwięk tego kazania jest moralizatorską kontynuacją obrazów i nauk malowanych w poprzednim kazaniu, rekapitulacją pożytków z ubóstwa nagradzanego w niebie jako zadośćuczynienie za cierpliwe znoszenie biedy w świecie doczesnym oraz kary za egoizm i pożydlwość bogactwa bez odwzajemnienia, bez jałmużny.

W tym samym kontekście utrzymane jest także *Sermo 3: O niesprawiedliwych kupcach*⁵⁹. Kaznodzieja długie exemplum z właściwym przekazem moralizatorskim poprzedza wyliczeniem grzechów tego stanu, których mają się wystrzegać: oszustwa klientów, ludzi prostych i nieobeznanych na miarach sprzedawanych towarów (łokcia, wadze, miar towarów sypkich lub płynnych), oferowania towarów podłej jakości jako dobrych, dążenia do nieuzasadnionych, zbyt wysokich z chciwości zysków, krzywoprzysięstwa, aby przejść do długiego exemplum, właściwej części kazania. Pewien pustelnik imieniem Paweł prosił Boga, aby objawił mu, z kim powinien razem iść przez życie. Głos Boży podał mu przykład pewnego kupca, który miał zwyczaj wspomagać pewien klasztor szarych mnichów. Pewnego razu, gdy łodzią wiozł towary i rozpuściła się burza, ukazał mu się Bóg chodzący po wodzie. Odmówił modlitwę, prosząc Boga o wybawienie. Gdy burza ustała, wyznał skrucę, swoje grzechy oraz odbył pokutę. Oddał cały swój majątek podzielony na 4 części: rodzinie i sługom, pewnej świątyni na jej odbudowę, zaś ostatnią – ubogim i pielgrzymom. Wstąpił do klasztoru, gdzie po 5 latach zmarł zabrany do chorów anielskich. Kaznodzieja przedstawił w ten sposób przykład sprawiedliwego kupca, który sprawiedliwie służył klientom, narażając się na niebezpieczeństwo w trakcie podróży morskiej, napady zbójców w lesie i niebezpieczeństwa na pustkowiu.

Wydźwięk tych trzech pierwszych kazań mieści się w ramach spójnego przekazu dydaktycznego, pogardy dla doczesnych dóbr materialnych zgodnie z ideą *vanitas* oraz pochwały jałmużny.

W kolejnych 4 kazaniach kaznodzieja poucza o cnotach, które mieszczą się w konkretnych ramach społecznych powinności 4 stanów: sług, rycerstwa, sędziów i monarchów oraz rolników. *Sermo 4* przekazuje obraz konfrontacji dobrego, lojalnego i nielojalnego, fałszywego sługi, wiernego dworzanina i bezwzględnego, zazdrosnego karierowicza. Kaznodzieja nawołuje do wierności, posłuszeństwa i lojalności służby dworskiej oraz służących w ogólności wobec swoich panów, powstrzymywania się przed wzgardą, obmową lub zdradą swoich chlebobawców.

⁵⁹ Zob.: Fr. Quaas, *Towards a Different Type of Market Exchange in the Early Middle Ages: The Sacrum commercium and its Agents*, w: *Markets and their Actors in the Middle Ages*, ed. T. Skambraks, J. Bruch, and U. Kypta, Berlin-Boston 2012, s. 27-70; A. Guriewicz, *Kupiec*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. J. Le Goff, Warszawa-Gdańsk 1996, s. 303-349.

Ilustracją tych cnót jest obszerne plastyczne i sugestywne exemplum o pewnym słudze królewskim, wielce szanowanym i poważanym przez króla, służącym królowej, który z zawiści innych szambelanów stał się ofiarą intryg. Oskarżony przez zazdrosnych szambelanów o intymne kontakty z królową, popadł w chwilową niełaskę. Król, aby uchronić honor królowej, za radą jednego z zazdrosnych szambelanów polecił monarsze, aby ten wysłał oskarżonego sługę rano do węglarzy, którzy mieli go wraz z koniem wrzucić do pieca i spalić. Posłuszny sługa wykonał polecenie i udał się w nakazane miejsce. Król jednak w międzyczasie zmienił zdanie, obawiając się, że wyrządzi słudze niezawinioną szkodę. Posłał po niego owego fałszywego szambelana, aby sprawdził, co się stało. Zdradliwy szambelan wyruszył w drogę i przybył do węglarzy wcześniej niż ów wierny szambelan, który w tym czasie zatrzymał się w drodze na Mszę w okolicy. W rezultacie węglarze zamiast wiernego sługi posłali do pieca zdradliwego szambelana. Dobry sługa wrócił do króla i został wynagrodzony. W ten sposób wierność dobrego sługi została nagrodzona, zdrada, podstęp i obmowa złego sługi potępione.

Sprawiedliwy i roztropny król – sędzia pojawia się także w *Sermo 5*. Oto pewna wdowa oskarżyła syna królewskiego o morderstwo swojego syna. Sprawiedliwy król, choć był poganinem, podążył za prawem Mojżeszowym „Ząb za ząb, oko za oko” i kazał wyłupić sobie oraz swojemu synowi po jednym oku, które wysłał wdowie. Nie posłuchał doradców, którzy błagali go o zaniechanie, albowiem nie godzi się mieć po śmierci panującego ociemniałego następcy tronu. Po śmierci jako poganin trafił do piekła. Święty Grzegorz, usłyszawszy o losie sprawiedliwego króla, skazanego na wieczne potępienie, współczuł mu i dzięki modlitwie i jałmużnie po 30 latach od śmierci przywrócił sprawiedliwemu królowi życie, uzdrowił go i ochrzcił. Święty Grzegorz został w ten sposób ukazany jako sprawiedliwy sędzia, który z wyroku sprawiedliwego Boga przywraca niesprawiedliwie osądzonemu królowi sprawiedliwość i nagradza. Sprawiedliwość jest ukazana jako cnota, prawda nadrzędna i dotyczy wszystkich, a przede wszystkim władców i ich rodzin, gdyż nikt nie stoi⁶⁰ ponad prawem, ponad sprawiedliwym wyrokiem. W traktacie mnemotechnicznym z rękopisu wiedeńskiego z połowy XV wieku plastyczny diagram przedstawia postać króla, nad którego głową wisi miecz nagi i dominuje nad innymi symbolami jako oznaka sprawiedliwości⁶¹. Exemplum ilustruje nadrzędność sprawiedliwości w przypadku władców ponad inne cnoty, co można uznać za kontynuację tradycji karolińskiej. Statystyczna analiza przeprowadzona przez Martine De Reu wskazuje na dominację wówczas cnoty sprawiedliwości (*iustitia*) nad miłosierdziem (*caritas*), co autorka wiąże z pierwszorzędą rolą gniewu (*ira*) wśród grzechów. Choć pamiętamy, że kazania Michała z Grochowa są zależne od wczesnośredniowiecznej tradycji homiletycznej, to gradacja cnót przypisywana monarsze nie zmieniła się istotnie w późnym średniowieczu. Bohater naszego exemplum nie kierował się gniewem wobec swego syna, lecz poczuciem sprawiedliwości należnej monarsze – sędziemu.

⁶⁰ M. De Reu, *Sin and Holiness in Early Medieval Sermons*, w: *Speculum Sermonis. Interdisciplinary Reflections on the Medieval Sermon*, ed. G. Donavin, C.J. Nederman, R. Utz, Turnhout 2004, s. 357.

⁶¹ Khan, *Diversa diversis*, s. 170-171.

Ira bowiem to według *Fasciculus morum*, podręcznika pastoralnego z wykładem 7 grzechów głównych z XIV wieku, „principalis filia pessime matris superbie”⁶². Gniew prowadzi do zemsty, do niesprawiedliwych czynów, których nawet diabeł nie popełnia, lecz bestie. W innym miejscu dodaje anonimowy autor *Fasciculus morum*, że każdy monarcha musi zasiadać na tronie sprawiedliwości, ale też na tronie miłosierdzia. Dlatego, jeśli jest skazany na tron sprawiedliwości, odwołuje się do tronu miłosierdzia, które jest wyższą cnotą dla monarchy⁶³. Nie jest bowiem monarchą bojaźliwym ten, kto w czasie wojny zachowuje się jak baranek, a w czasie pokoju jak lew, dodaje dalej i potwierdza nadrzędność cnoty sprawiedliwości⁶⁴. Król – sędzia sprawiedliwy to także przykład sędziego, który okazuje sprawiedliwość wobec słabszych, o co upominał się Jakub z Vitry w kazaniu skierowanym do sędziów, albowiem – jak wypominał – niewielu jest sędziów, którzy chcą bronić słabszych od siebie, lecz podejmują sprawy bogatych i ferują niesprawiedliwe wyroki. Nie bronią biednych z rąk bogatych możnych, którzy ich zubożają materialnie. Powód jest bowiem ten sam, chciwość, która jest przyczyną niesprawiedliwych wyroków w zamian za zysk⁶⁵.

Podobnie rycerze, jak wyłożył kaznodzieja w *Sermo 6*, winni bronić Kościoła, Boga i wiary, stronić od rabunków i nieprawnych wymówek, przez co należy rozumieć zniewieściałość, którą już Tomasz z Akwinu uważał za grzech przeciwko naturze, oraz unikać hulaszczego życia, krytykowanego w kaznodziejstwie m.in. przez Stanisława ze Skarbimierza w mowach o idealnym rycerzu⁶⁶. Rycerze winni być podobni do św. Grzegorza i Maurycego, patronów ich stanu. „Beati huius mundi milites”, zapowiadał kaznodzieja.

„Podnieście tarczę czystości, miecz karności, włócznię obyczajności, napierśnik wstrzeźliwości, hełm sumienia. Cała wasza zbroja musi być ozdobiona miłością” – nawołuje, odnosząc się do alegorycznej symboliki wyposażenia rycerskiego i sięgającej krucjat idei *miles Christi*, *miles christianus*⁶⁷ oraz związku symbolicznego *lorica* z *iustitia*, zgodnego z autorytetem Biblii: Listu do Efezjan 6,14: „induti loricam iustitiae”, Psalmu 131,9 i Księgi Izajasza 11,5, gdzie elementy uzbrojenia

⁶² *Fasciculus morum. A Fourteenth-Century Preacher's Handbook*, ed. S. Wenzel, Pennsylvania State University-London 1989, s. 120.

⁶³ Tamże, s. 132.

⁶⁴ Tamże, s. 130.

⁶⁵ Jacobus de Vitry, *Item sermo ad iudices et advocatos*, ed. Iacobi de Vitriaco *Sermones vulgares vel ad status*, ed. J. Longère, Turnhout 2013, s. 330.

⁶⁶ F. Cardini, *Wojownik i rycerz*, w: *Człowiek średniowiecza*, s. 97-141; J. Verdon, *Przyjemność średniowiecza*, Warszawa 1998, s. 37; Stanisław ze Skarbimierza, *Sermo de potentibus*, w: tegoż, *Sermones sapientiales*, cz. I, wyd. B. Chmielowska, Warszawa 1979, s. 249-251 oraz w: R.M. Zawadzki, *Dojść do mądrości Ojca. Stanisław ze Skarbimierza jako kaznodzieja krakowski*, w: *Wielcy kaznodzieje Krakowa. Studia in honorem Eduardi Staniek*, red. K. Panuś, Kraków 2006, s. 32-37. Zob. *Sermo de s. Floriano*, rkpsy: BJ 1635, f. 90v-91r; Gdańsk, Biblioteka PAN, 2044, f. 120r-121r; BUWr, IF 527, f. 247v-248r. Por.: J. Wolny, *Kaznodziejstwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 292, przyp. 49; tenże, *Krakowskie środowisko katedralne w czasach Jana Długosza (1431-1480)*, w: *Długossiana. Studia historyczne na pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, red. S. Gawęda, Warszawa 1980, s. 105, przyp. 106.

⁶⁷ Cardini, *Wojownik i rycerz*, s. 97-143.

symbolizują sprawiedliwość⁶⁸. Cnotę sprawiedliwości przypisywał rycerstwu jeden z kaznodziejów polskich z drugiej połowy XV wieku. Każdemu z 12 stanów przydzielił innego apostoła jako patrona. Rycerzom przypisał Andrzeja, aby byli silni i gotowi bronić słabszych, wdowy i sieroty, prawdy i sprawiedliwości oraz aby zachowali wierność Bogu i Kościołowi⁶⁹. Exemplum zaś prowadzi do nauki o konieczności pokuty. Pewien rycerz złożony chorobą odmówił spowiedzi, gdyż obawiał się reakcji otoczenia i posądzenia, że boi się śmierci. Król odsunął się od niego, ale później ponownie odwiedził chorego i rozmawiał z nim o stanie jego duszy. Zbolały rycerz opowiedział mu, że niedawno doznał wizji, podczas której odwiedziło go dwóch młodzieńców i pokazało mu małą kartkę z listą dobrych uczynków. Po czym nawiedziła go horda demonów, którzy pozostawili mu wielką księgę z listą jego grzechów. Rycerz wzywał Boga, prosząc o pomoc, ale głos z nieba wypomnił mu, że wcześniej nie pamiętał o Bogu, a teraz jest za późno i słońce gaśnie nad jego życiem. Demony rozerwały go na pół i w męczarniach umarł, wrzucony do piekieł, gdyż zaniedbał pokuty. To krytyka fałszywie rozumianego męstwa z powodu pychy. Jeden z kaznodziejów polskich potępiał taką postawę, albowiem – jak twierdził – męstwo często ustępuje jadowitości, chciwości, pysze, okrucieństwu, gwałtowności i słabości, a dbałość o biednych – chęci materialnej eksploracji. Pojawia się także powtarzany zarzut zniewieściałości, która kolidowała ze społecznym wzorem męstwa, siły i dzielności⁷⁰.

Ostatnie *Sermo* 7 z kolekcji jest nauką o dobrym, prawym rolniku, który oddawał dziesięciny i składał jałmużny⁷¹. Odmowa uiszczania dziesięcin jest okradaniem swego pana, za co Bóg odbierze mu dziewięciokrotnie, zsyłając burzę, suszę, grad, zarazę, niesprawiedliwość przed sądem, ogień lub chorobę, rabunek złodziei lub napad rabusiów. Ów prawy rolnik po śmierci pozostawił wdowę, która wkrótce stała się rozpustną ladacnicą, a osierocona córka zakonnicą. Pewnego razu, rozmyślając, kogo w życiu powinna naśladować, matkę czy ojca, doznała wizji anielskiej, w której anioł objawił jej wizję pośmiertnego losu ojca w niebie i udręki piekielne zmarłej matki, dręczonej przez węże i wijącej się w ognistym sicie, aż demony zamieniły ją w płomień płonącymi widłami.

Kaznodziejski przykład jest moralizatorską przestrogą przed niepłaceniem należnych dziesięcin, lecz także ostrzeżeniem przed nieprawym, lubieżnym życiem oraz wołaniem o naśladowanie ludzi prawych, pocziwych i szanujących Kościół jak ów pobożny rolnik.

Przekaz dydaktyczny kazań układa się w horyzont moralizatorski wpisany w porządek społeczny. Kaznodzieja myśli o wiernych jako wspólnocie uporządkowanych zasad moralnych i społecznych obowiązków. Biedni i bogaci, kupcy,

⁶⁸ Khan, *Diversa diversis*, s. 191. Analizowany przez badaczkę diagram z wyobrażeniem plastycznym ukazuje rycerza w otoczeniu 11 desygatów wraz z uzbrojeniem, tłumaczonych symbolicznie: *appoteca, cloaca, libra, miles, soyular, forpex, ovis, bos crassa, domus leprosum, apiaria duo*.

⁶⁹ Piotr z Miłosławia, *Sermo* 92: *De divisione Apostolorum*, rkps, BN 3021, f. 283va-287va. Por. Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie*, s. 267.

⁷⁰ Piotr z Miłosławia, *Sermo* 92: *De divisione Apostolorum*, rkps, BN 3021, f. 284rb-284va. Por. Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie*, s. 268.

⁷¹ Por. G. Cherubini, *Chłop i życie na wsi*, w: *Człowiek średniowiecza*, s. 145-174.

służebna czeladź, rycerze i rolnicy oraz sprawiedliwy monarcha odpowiadają stratygrafii społecznej w szerszym ujęciu niż klasyczny trójpodział na *bellatores*, *oratores* i *aratores*⁷². Kazania Michała z Grochowa prezentują uniwersalny i powtarzalny przekaz moralizatorski. Myśleniu o wartościach moralnych towarzyszy pogłębiony obraz społeczeństwa, wykraczający poza klasyczną triadę trójfunkcyjnego widzenia, którą przekazują nam wypowiedzi ówczesnych teoretyków społecznego ordo. W ujęciu Grzegorza Wielkiego model społeczeństwa odpowiadał porządkowi hierarchicznemu z woli Opatrzności i rządów różnicy, a nie równości jako skutku grzeszności ludzkiej⁷³. Przyjęcie takich poglądów o odwiecznym zróżnicowaniu świata dało argument do redagowania kazań *ad status* z przekonania, że do zróżnicowanego społeczeństwa należy dostosować dyskurs nauczania kaznodziejskiego (*diversa diversis*). Na konieczność ukierunkowania nauk w stronę zróżnicowanego społecznie audytorium wskazywał już Humbert de Romanis. W swoim wpływowym podręczniku *artis praedicandi*, jak pamiętamy, wymienił kilka grup słuchaczy kazań wyodrębnionych podług różnych kryteriów: społecznego, stanowego, wieku, cech osobowych i moralnych (mniej lub bardziej usposobionych religijnie), miejsca zamieszkania (zamki, miasta, wsie), a nawet stanu zdrowia (chorych i zdrowych)⁷⁴. Jakub z Vitry zalecał podobnie różnicować dyskurs nauczania, albowiem: „Aliter enim predicandum est maioribus, aliter mediocribus, aliter minoribus”⁷⁵. Czy ten gregoriański podział należy odnosić do psychologicznych czy do psychicznych i fizycznych, a nie socjalnych podziałów jest kwestią dyskusji naukowej⁷⁶.

Taki pogłębiony schemat powtarzał za Honoriuszem z Autun polski kaznodzieja, choć Honoriusz w swoim *Sermo generalis* zwracał się także do dwóch grup społecznych – do duchownych (*Ad sacerdotes*) oraz do zameężnych kobiet (*Ad conjugatos*), które w redakcji Michała z Grochowa zostały pominięte⁷⁷. Kaznodzieja pytał o rolę konkretnych postaw ludzkich, o warstwy, grupy, funkcje, zajęcia i zawody i ich miejsce w społeczeństwie. Trójfunkcyjny wizerunek nie wystarczał jako zbyt powierzchowny, zbyt płytki, rzec można, przestarzały moralizatorowi

⁷² W. Iwańczak, *Ludzie miecza, modlitwy, pracy. Trójpodział społeczeństwa w średniowiecznej myśli czeskiej*, Kielce 1995, s. 7-28, 32-37; H. Martin, *Mentalités médiévales XIe-XVe siècle*, Paris 1996, s. XLI-XLII.

⁷³ Grzegorz Wielki, *Epistolarum libri quatuordecim, Lib. V, Epistola LIV*, ed. J.-P. Migne, Paris 1896, kol. 785. Por. o genezie trójfunkcyjnej struktury społeczeństwa: G. Duby, *Die drei Ordnungen. Das Weltbild des Feudalismus*, Frankfurt am Main 1981, s. 60; Khan, *Diversa diversis*, s. 101.

⁷⁴ Humbertus de Romanis, *Instructiones de officiis ordinis*, s. 370-371.

⁷⁵ Jacobus de Vitry, *Sermones vulgares vel ad status, Prologus*, s. 7.

⁷⁶ H.-J. Schmidt, *Allegorie und Empirie, Interpretation und Normung sozialer Realität in Predigten des 13. Jahrhunderts*, w: *Die deutsche Predigt im Mittelalter*, Hrsg. V. Mertens, H.-J. Schiewer, Tübingen 1992, s. 310. Dyskusje omawia Khan, *Diversa diversis*, s. 102, przyp. 49; L. Pellegrini, *Diversità e dissenso nella società Christiana: predicazione e politica al tempo di Savonarola*, w: *Predicazione nel medioevo: Riflessione etica, valori e modelli di comportamento. Preaching and Society in the Middle Ages: Ethics, values and social behaviour. Atti/ Proceedings of the XII Medieval Sermon Studies Symposium Padova, 14-18 luglio 2000*, a cura di/ed. L. Gaffuri, R. Quinto, Padova 2002, s. 195-216.

⁷⁷ Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis*, kol. 861-863, 867-869.

żyjącemu w pierwszej połowie XV wieku. Michał z Grochowa domagał się zgodnie z ogólnymi trendami w późniejszym średniowieczu coraz głębszej penetracji i coraz bardziej uszczegółowionego obrazu społeczeństwa i wyjścia z zakłętego kręgu wcześniejszej, tradycyjnej, zbyt uproszczonej typizacji. W każdej z tych grup poszukiwano u schyłku wieków średnich najmniejszych udziałowców organizmu społecznego, sięgając do podstaw wielkiej budowli średniowiecznej *christianitatis*. Postrzeganie zbiorowości ujmowanej *en bloc* ustępowało bliższemu i bardziej szczegółowemu widzeniu *ad personam*, które uwzględniało bogactwo i różnorodność form ludzkiej aktywności, funkcji i ról jednostek lub wyodrębnionej grupy⁷⁸.

Spójrzmy bliżej na wspomniany horyzont moralizatorski przedstawiony w kazaniach Michała z Grochowa w świetle wyznaczonych kilku kryteriów (zob. tab. 1).

Wszystkie analizowane kazania łączy wspólna intencja – wspomniana wyżej zachęta do spowiedzi, skruchy, pokuty i zadośćuczynienia. Celem ostatecznym jest oczywiście zbawienie, do którego prowadzi spowiedź. Taki cel wyłożył Honoriusz z Autun już w *Prologu* do *Sermo generalis* z komentarzem do Ps 33,12: „Pójdźcie, synowie, słuchajcie mnie; nauczę was bojaźni Bożej”. W pierwszych słowach kazania XII-wieczny kaznodzieja zachęcał i nawoływał.

Dzisiejszego kazania, najdrożsi bracia, wszyscy winniście najczulszym uchem wysłuchać, ponieważ dzisiaj powiem wam, wy, którzy jesteście bogaci, i wy, którzy jesteście biedni u naszego Pana, i wy, którzy jesteście sługami, wy, którzy jesteście mężami i żonami, w jaki sposób możecie osiągnąć życie wieczne⁷⁹.

Od połowy XII wieku, obok spowiedzi jako jedynego sposobu zadośćuczynienia za popełnione grzechy, pojawia się triada: modlitwa, jałmużna i posty, uznawane za konsekwencje pokutniczej postawy dobrego chrześcijanina⁸⁰. Jak objaśniał jeden z kaznodziejów polskich z XV wieku, łączył je związek, gdyż karę za grzechy spowiednik zamienia na pokutę doczesną w formie modlitwy, postu i dobrych uczynków⁸¹. Dlatego kaznodzieja pomimo popularnych w późnym średniowieczu wykładni rymowanych o warunkach dobrej spowiedzi, gdzie podkreślano m.in., aby spowiedź była cała (kompletna), przypominał, że nawet powierzchowna spowiedź jest lepsza niż żadna⁸². Kazanie nr 6 wraz z zawartym exemplum to nauka o szczególnej wartości pokuty, której odwlekanie prowadzi do piekła. To zresztą jedyny sakrament obok Eucharystii wymieniony w omawianych kazaniach.

W analizowanej kolekcji kazań post nie występuje, ale modlitwa pojawia się sześć razy, jałmużna trzy razy. Dzięki modlitwie Bóg objawia pustelnikowi przyszłe losy biedaka i bogacza, kupiec wyprasza uśmierzanie burzy na morzu i przystępuje do spowiedzi, dobrego sługę omija śmierć dzięki uczestnictwu we Mszy, modlitwa św. Grzegorza wyzwala duszę poganina z piekła, rycerzowi nie pomaga

⁷⁸ Por. K. Bracha, *Teolog-intelektualista i duszpasterz w społeczeństwie średniowiecznym*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004, s. 136-137.

⁷⁹ Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis*, kol. 861.

⁸⁰ J. Delameau, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, Warszawa 1994, s. 281-282.

⁸¹ Bracha, *Nauczanie kaznodziejskie*, s. 398.

⁸² K. Bracha, M. Leńczuk, *Słowo – pismo – sacrum. Cztery studia z dziejów kultury religijnej w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 2020, s. 69-70.

modlitwa nieszczerza, ze strachu, a nie ze skruchy i wreszcie dzięki spełnionej modlitwie pobożna zakonnica poznaje zaświatowe losy swoich rodziców. Do składania jałmużny kaznodzieja zachęca bogaczy, kupców oraz rolników. Podkreśla wartość jałmużny i na długiej liście wylicza jej przymioty, która podobnie do dziesięciny „servis Dei solvatis, quia elemosina est virtus compaciens, mentem clarificans, cor illuminans, quemque receans debilia, confundens demonia, infernos claudit, celos aperit, soli Deo cum fiducia assistit”⁸³. Tak mocne podkreślenie wartości jałmużny to wpływ wykładni Honoriusza z Autun, który w *Sermo generalis*, w akapicie „Ad conjugatos”, pominiętym – jak pamiętamy – przez Michała z Grochowa, zaliczył ją do najważniejszych pobożnych aktów. Honoriusz nauczał, że pierwszą rzeczą, gdy wstaje się rano, winno być żegnanie się krzyżem, a następnie udanie się do kościoła i złożenie jałmużny lub skłonienie do niej podwładnego. „Daj (jałmużnę) z radością własnymi rękami ubogim, którzy się do ciebie zbliżają lub czekają w potrzebie; bogaty winien dać monetę, średniozamożny – obolę, ktoś inny chleb, inny jeszcze stare odzienie i cokolwiek, co pociesza biednego”⁸⁴ – pouczał. Nasz kaznodzieja cnoty i dobre uczynki przeciwstawiał grzechom: jałmużnę, hojność, ubóstwo, szczodropliwość – chciwości, egoizmowi, oszustwom w handlu, fałszowaniu miar i krzywoprzysięstwu, odmowie dziesięcin, kradzieży; skrucę – unikaniu spowiedzi; lojalność, posłuszeństwo – zdradzie, obmawianiu, oszczerstwu, kłamstwu, nieposłuszeństwu, odmowie dziesięcin, rozbojowi, rabunkom.

Grzechy i przywary obyczajowe przeciwstawiał powinnościom stanu: bogaczom – hojność we wspomaganiu Kościoła i biednych; biedakom – cierpliwość i pokorę w znoszeniu ubóstwa; kupcom – hojność, pomaganie innym; sługom – lojalność i posłuszeństwo, pracowitość; sędziom – sprawiedliwość; rycerzom – obronę Kościoła i słabszych; wreszcie rolnikom – pracowitość i posłuszeństwo swoim panom.

Niektórym z wymienionych grup przypisał świętych patronów: biedakom – Łazarza, św. Aleksego i św. Makarego; sędziom – św. Grzegorza; rycerzom – św. Grzegorza i św. Maurycego.

Zaproponowana przez kaznodzieję nauka nie jest wykładnią budowy społecznej, lecz obrazem stereotypów, motywowanym programem moralizatorskim. Kaznodzieja odwołuje się do drabiny feudalnej tylko z pozoru, gdyż jego celem nie było posługiwanie się kalką feudalną, lecz jej przełamanie, refrakcją z pobudek moralizatorskich, jak to określił A. Guriewicz, gdyż dydaktyzm moralizatorski był podstawą kazania, a nie oddanie obrazu stosunków społecznych⁸⁵. W jego ramy kaznodzieja wkładał typowe pouczenia religijno-etyczne dla każdej z wyodrębnionych grup, aby postępować zgodnie z posłannictwem, powołaniem swojego stanu. Ład społeczny jest w tym układzie identyfikowany z łaodem moralnym. Każdy przedstawiciel wspólnoty winien realizować swoje posłannictwo, a gdy je przekracza, źle postępuje. Jakub z Vitry przestrzegał, jednoznacznie parafrazując przysłowie: „Koza grzebie nogą, dopóki źle leży”. Niech zatem każdy trwa w swoim powołaniu, do którego został powołany, w przeciwnym razie Bóg odwróci się

⁸³ *Sermo 7: De agricolis*, rkps, BJ 1619, f. 81ra.

⁸⁴ Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad conjugatos*, s. 867-868.

⁸⁵ Guriewicz, *Kultura i społeczeństwo*, s. 161, 166-167.

od niego i w gniewie podda władzy diabła, konkludował⁸⁶. Trwanie we własnym powołaniu jest rozumiane jako wypełnienie stanowej postawy moralnej, które razem gwarantują ład społeczny. W świecie spowitym grzechem powodowanym ułomnością natury ludzkiej podatnej na marność życia doczesnego nie ma bowiem warstw uprzywilejowanych, albowiem wszyscy są równie słabi niezależnie od stanu. Decyduje o nim kodeks etyczny i idea człowieka pocziwego, która wyznaczała każdej z wymienionych zbiorowości odrębną postawę etyczną we wspólnocie, adekwatną do roli społecznej. Taka wykładnia nadawała pouczeniom kaznodziejskim walor socjalizacji. Typy i zbiorowości ludzkie stają się areną zmagania cnót z wadami. Kaznodziejska socjologia jest więc kontynuacją bardzo wcześniej wypracowanych w średniowiecznej katechezie wizji formowania postaci wzorcowych, modeli idealnych dla poszczególnych stanów i grup, dostrzeganych już w karolińskim programie reformy prowadzącej do urzeczywistnienia „zasady słusznego postępowania” (*norma rectitudinis*)⁸⁷. Przywoływane exempla w kazaniach odgrywają tu rolę ilustracji podstawy nauczania, egzemplifikacji schematu *virtutes et vitia*, przywar i powinności stanów i grup społecznych oraz narzędzia memoryzacji.

Kazania *ad status* stanowiły najbardziej ukierunkowaną socjalnie, wyspecjalizowaną formę nauczania kaznodziejskiego oraz najbardziej skuteczne, jak się wydaje, narzędzie budowania i korygowania ładu społecznego, arenę poglądów o zróżnicowanej zawodowo, materialnie i stanowo wspólnocie w ramach jednej *christianitatis*⁸⁸.

Kolekcja zredagowana przez Michała z Grochowa to unikatowe świadectwo kazań *ad status* w polskich zbiorach, choć nieoryginalne. Brak w nim jakichkolwiek odniesień do realiów polskich, a wypełnia je przekaz uniwersalny. Świadectwem recepcji przekazu dydaktycznego w środowisku polskim może być przykład wspomnianego dokumentem Strzeszkowica, wklejonego na dolnej okładce, być

⁸⁶ „Capra tantum scalpit quod male jacet; maneat unusquisque in vocatione in qua vocatus est, alioquin qui militare nolunt sub rege benigno nec adversatibus aut egritudinibus, quas Deus immitit eis ad terrorem, nolunt cessare a malo proposito, Deus ex indignatione et ira permittit eos subici diabolo vel etiam seculari potestati”, *Exempla ex sermonibus vulgaribus Jacobi Vitriacensis*, w: *The exempla or illustrative stories from the sermones vulgares of Jacques de Vitry*, ed. Th.F. Crane, New York 1971 (reprint z wyd. 1890), nr XXIV, s. 8.

⁸⁷ J. Fleckenstein, *Die Bildungsreform Karls des Grossen als Verwirklichung der Norma Rectitudinis*, Bigge-Ruhr 1953, s. 86-101; P.E. Schramm, *Karl der Grosse. Denkart und Grundauffassungen – Die von ihm bewirkte Correctio („Renaissance“)*, „Historische Zeitschrift”, 198 (1964) s. 339-342.

⁸⁸ A. Guriewicz, *Kultura i społeczeństwo średniowiecznej Europy*, Warszawa 1997, s. 159-196; T. Szostak, *Exemplum w polskim średniowieczu*, Warszawa 1997, s. 77-78; I. Rava-Cordier, *La proximité comme élément de persuasion: les références géographiques, sociales et culturelles dans les exempla d'un Sachet provençal au XIIIe siècle*, w: *La prédication en Pays d'Oc (XIIe-début XVe siècle)*, Toulouse 1997, s. 225-250; J. Berlioz, *L'auditoire des prédicateurs dans la littérature des exempla (XIIIe-XIVe siècles)*, w: *Dal pulpito alla navata, la predicazione medievale nella sua ricezione da parte degli ascoltatori (sec. XIII-XV)*, Atti del Convegno internazionale di Storia religiosa in memoria di Z. Zafarana, Firenze, 5-7 giugno 1986, „Medioevo e rinascimento”, 3 (1989) s. 125-158.

może nieprzypadkowo, o karze ekskomuniki za niepłacenie dziesięcin, aczkolwiek możemy się tego tylko domyślać. Mimo czasu, który upłynął od XII-wiecznego *Sermo generalis* Honoriusza z Autun, przekaz dydaktyki społecznej okazał się nadal atrakcyjny i aktualny u schyłku średniowiecza. Nie przysporzyło to jednak popularności redakcji Michała z Grochowa, albowiem nie znamy kopii tej kolekcji w zbiorach polskich.

Trzeba jednak zauważyć, że ubóstwo wiedzy na temat obecności tej kategorii kazań w zbiorach polskich nie upoważnia do ostatecznych rozstrzygnięć i wskazuje konieczny kierunek poszukiwań i kwerend, aby określić bliżej rolę i miejsce takiego kaznodziejstwa w ramach *artis praedicandi* średniowiecznej Polski. Redakcja Michała z Grochowa jest przykładem recepcji Honoriusza z Autun *Sermo generalis*, niewielkiego kazania *ad status*, ale bardzo znaczącego we wczesnym rozwoju tego gatunku piśmiennictwa kaznodziejskiego, jak podkreślała C. Muessig⁸⁹. Recepcja pozostałych, wymienionych wyżej wzorcowych kolekcji w polskich zbiorach jest zaś postulatem badawczym⁹⁰.

⁸⁹ Muessig, *Audience and Preacher*, s. 257-260.

⁹⁰ Zob.: *Exemplum posicio*, rkps, Kraków, Biblioteka XX Czartoryskich, 1315, f. 685r-736v; *Exempla*, rkps, BN II 3015, f. 155r-174r; *Naturalia bona et utilia ad predicationem*, rkps, BN III 3019, f. 190r-208r; *Liber figurarum cum exemplis naturalibus*, rkps, BN III 3019, f. 208r-279r; *Sermones collecti per fratrem Stanislaum Geyszeler*, rkps, BUWr I O 134. Por. B. Geremek, *Exemplum i przekaz kultury*, w: *Kultura elitarna a kultura masowa*, s. 62-63.

ANEKS 1

Tabela 1. Horyzont moralizatorski

Kazanie (numer, tytuł)	1 De divitiis obstinatis	2 De pauperibus paciencia eorum	3 De mercatoribus iniustis	4 De ministris et ancillis	5 De iudicibus	6 De militibus	7 De agricolis
Źródło ⁹¹	Honorius Augustodunensis, <i>Sermo generalis</i> . <i>Ad divites</i> , kol. 864	Honorius Augustodunensis, <i>Sermo generalis</i> . <i>Ad pauperes</i> , kol. 864-865; <i>De paupere et divite</i> , ed. J. Klapper; <i>Erzählunge</i> , s. 370-371, nr 178 oraz nr 89, s. 306; F.C. Tubach, <i>Index exemplorum</i> , nr 3107, s. 243	Honorius Augustodunensis, <i>Sermo generalis</i> . <i>Ad mercatores</i> , kol. 865-866; „TE012964 (<i>Tombel de Chartrose</i> [Sulpice, 2014]: 30)”, <i>Thesaurus exemplorum medii aevi</i> , https://thema.humanum.fr/exempla/TE012964	F.C. Tubach, <i>Index exemplorum</i> , nr 2205, s. 176; „TE002174 (<i>Tractatus de diversis materiis praedicabilibus</i> [Lecoy, 1877]: 373)”, <i>Thesaurus exemplorum medii aevi</i> , https://thema.humanum.fr/exempla/TE002174	Honorius Augustodunensis, <i>Sermo generalis</i> . <i>Ad iudices</i> , kol. 863-864; F.C. Tubach, <i>Index exemplorum</i> , nr 4989, 5267, s. 377, 398; „TE007902 (<i>Ci nous dit ou Composition de l'Ecriture sainte</i> [Blangez, 1979-88]: 270, 1-8)”, <i>Thesaurus exemplorum medii aevi</i> , https://thema.humanum.fr/exempla/TE007902	Honorius Augustodunensis, <i>Sermo generalis</i> . <i>Ad milites</i> , kol. 865; F.C. Tubach, <i>Index exemplorum</i> , nr 1760, s. 143; „TE004202 (<i>Le Miroir ou les Evangiles des domnées</i> [Aitken, 1922]: 5)”, <i>Thesaurus exemplorum medii aevi</i> , https://thema.humanum.fr/exempla/TE004202	Honorius Augustodunensis, <i>Sermo generalis</i> . <i>Ad agricolas</i> , kol. 866-867; F.C. Tubach, <i>Index exemplorum</i> , nr 1450, s. 116; „TE003814 (<i>Sermones vulgares</i> [Crane, 1890]: 289)”, <i>Thesaurus exemplorum medii aevi</i> , https://thema.humanum.fr/exempla/TE003814
Przekaz moralizatorski	marność bogactwa materialnego; jałmużny składane	biedny zyskuje niebo i obcuje z aniołami, bogaty w piekle z demonami	bogaty kupiec zadośćuczynił za uratowanie życia i rozdał majątek rodzinie i sługom,	sługa zły ukarany za zdradę dobrego sługi w piecu węglarzy	sprawiedliwy król zadośćuczynił pewnej wdowie, która straciła syna z ręki królewicza	odwlekanie spowiedzi prowadzi do piekła; lepsza spowiedź powierzchna niż żadna	obowiązek uiszczania dziesięcin i składania jałmużn

⁹¹ Wymieniam w tym miejscu prymarne źródła oraz pełny wykaz źródeł zob. Aneks 2.

Kazanie (numer, tytuł)	1 De divitibus obstinatis	2 De pauperibus paciencia eorum	3 De mercatoribus iniustis	4 De ministris et ancillis	5 De iudicibus	6 De militibus	7 De agricolis
Przekaz moralizatorski	Kościółowi, biednym, pielgrzymom, bliskim przygotowują niebo		Kościółowi na renowację świątyni, ubogim oraz pielgrzymom		i kazał oślepić siebie wraz z synem mordercą		
Cnoty, dobre uczynki	jałmużna, hojność	ubóstwo, pogarda bogactwa, pokora, cierpliwość, modlitwa	skrupa, szczodrość, hojność, jałmużna, modlitwa	lojalność, posłuszeństwo, wierność, modlitwa	sprawiedliwość, umiarkowanie, słuszność, modlitwa, jałmużna	skrupa, modlitwa	jałmużna, posłuszeństwo, pracowitość, naśladowanie prawych ludzi, modlitwa (objawienie senne)
Grzechy	chciwość	chciwość, egoizm, pożądliwość materialna	oszustwa z nieuprawnionych, zbyt wysokich zysków, krzywooprzyjęstwo, fałszowanie miar	zdrada, obmawianie, oszczerstwo, kłamstwo, szemranie, nieposłuszeństwo	morderstwo	odmowa spowiedzi, rabunki i rozbój, wymawianie się od obowiązków	odmowa dziesięcin jako kradzież
Sakramenty	–	–	pokuta	Eucharystia	–	pokuta	–
Powinności stanu	hojność, wspomaganie Kościoła i biednych	cierpliwość w znoszeniu ubóstwa, pokora	hojność, wspomaganie innych	wierność i posłuszeństwo swoim panom, pracowitość	sprawiedliwe wyroki sądziego, monarcha sprawiedliwy wobec swoich poddanych	bojaźń Boża, obrona Kościoła i duchownych, pomoc uciskany	pracowitość, posłuszeństwo kapłanom
Patroni	Chrystus	Łazarz, św. Aleksy, św. Makary	–	–	św. Grzegorz	św. Grzegorz, św. Maurycy	–

ANEKS 2

Edycja kazań Michała z Grochowa

Zasady edycji

Notujemy tylko znaczące błędy pisarzy. Przy rozwiązywaniu skrótów stosujemy powszechnie obowiązujące reguły, bez odnotowywania ich w aparacie krytycznym lub umieszczania w ostrych nawiasach. Pisownię łacińską pozostawiamy według przekazu oryginału. Oznaczenia dyftongów -ae, -oe oddajemy jako -e. Wymienne -u oraz -v zamieniamy według wartości fonetycznej, -j oddajemy przez -i, a końcówki -ij oraz -y lub -ÿ przez -ii. Końcówki -cio oddajemy według oryginału. W przypisach umieszczamy identyfikacje cytatów z autorytetów oraz Biblii według instrukcji wydawniczej Adama Wolffa⁹².

Rkps BJ 1619, f. 79rb-81vb.

1. [Sermo]: *De divitibus obstinatis*, f. 79rb-79va.

Nunc moneo vos, divites, ut a nostra memoria non recedat, quod dominus noster Ihesus Christus voluit esse pauper in hoc mundo et vocari 'pater pauperum'. „Mementote, quod nudi in hunc mundum venistis et quod inde redituri estis”⁹³. Et quia in mundo est triplex miseria. Primo tempus brevitatis. Unde *Job*: „Breves dies hominis sunt”⁹⁴. Secundo vite instabilitas. Unde idem: „Et nunquam in eodem statu permanet”⁹⁵. Tercio rerum dubietas. Unde *Lucas*: „Ea, que preparasti, cuius erunt?”⁹⁶. Cum igitur vobis divitibus certum sit, divicias vestras alienis relinquere, festinate nunc vos in celestes thesauros per elemosinas mittere, ut cum vermes carnes vestras in sepulcro devorant, ipsi animam vestram in eterna thabernacula recipiant. Ecclesias debetis libris aliisque ornamentis decorare, memoriam nostrorum predecessorum propinquorum peragere, pauperibus (f. 79va) et peregrinis hospiciū, victum et vestitum et alia neccesaria ministrare, quia per hec viam vobis potestis ad celum et divicias immensas⁹⁷ preparare. Si hoc, fratres karissimi, facitis, divicias non minuitis, sed centum plus augmentatis.

⁹² A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 1 (1957) s. 155-184.

⁹³ Por.: *2Krn 28.15*; *The Electronic Manipulus florum Project*, www.manipulusflorum.com (dostęp: 6.03.2024). Pseudo-Chrysostomus, *Opus imperfectum in Matthaëum*, ed. J.-P. Migne, Paris 1859, kol. 611-946, *Prologus* (kol. 611-612: „Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra, quia non estis de terra, nec de terra venistis, sed pro tempore de terra suscepistis terram, ut per terram vincatis terram; sed de caelo estis et de caelo venistis, et iterum redituri estis in caelum, nisi ultro remanere volueritis in terra”, kol. 719, *Opus Imperfectum.pdf*, dostęp: 6.03.2024).

⁹⁴ *Hi 14.5*.

⁹⁵ *Hi 14.2*.

⁹⁶ *Luc 12.20*.

⁹⁷ et divicias immensas – dopisane na górnym marginesie.

Quia dicit beatus *Gregorius*: „Si vis feliciter mercari, da, quod retinere non potes et accipe, quod perdere non vales”⁹⁸.

Zob. Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad divites*, kol. 864.

2. [Sermo]: *De pauperibus paciencia eorum*, f. 79va.

Eciam alloquor vos pauperes, ut onus paupertatis pacienter feratis, ut cum Lazaro et beato Allexio et multis aliis sanctis indesinenter accipiatis. Quia scriptum est: „Beati pauperes spiritu”⁹⁹, id est propter spiritum. Et hoc sit nobis in **exemplum**. <Beatus Macharius, dum una dierum civitatem quamdam transiret, vidit hominem pauperculum in platea iacentem et iam extremum spiritum trahentem et nullum hominem de eo curam habentem, quia, heu, pauper erat. Unde dicit *Seneca*: „Quid est paupertas? Odibile bonum, dei dileccio, divitum abiectio, curarum remocio, negocium sine dampno”. *Bonaventura*: „cantabit vacuus coram latrone viator”¹⁰⁰. Et dives flebat sua preda¹⁰¹, dum recipiebat. Idem heremita ad aliam plateam progrediens, vidit turbam magnam utriusque nobilium divitum ad domum cuiusdam divitis confluere, quia gravissima infirmitate cogeatur, ultima vite debita persolvere. Vidit magnam katervam demonum in domum intrantem. Quo viso heremita instanti animo Deum incepit invocare, ut sibi finem hominis pauperis et divitis revelaret. Mox angelus a Deo missus ad heremitam eum per manum apprehendit et duxit eum ad locum, ubi amborum anime deducebantur. Et vidit multitudinem angelorum animam pauperis sole renitentem cum ymnis et canticis ad gaudia celi deducentem. Et audivit vocem cum his verbis alloquentem: ‘Veni, dilecta anima, quia pacienter sustinuisti paupertatem pro amore nominis mei in mundo, ideo posside requiem opulentissimam eternaliter in celo’. Inde procedens cum angelo vidit magnam katervam demonum horribili conspectu animam divitis ad inferna trahentem, que gemebunda voce clamavit: Heu me, mater mea, cur me ad tantam miseriam genuisti? Et quia plus dilexi usuram, quam Dei misericordiam! O, quod maiorem habui curam de pecuniis, quam de propria salute! Sic anima pauperis inter angelos letabatur, divitis autem anima, cuius corpus serico involutum erat, in inferno, inter demones cruciabatur>.

Zob.: *De paupere et divite*, w: J. Klapper, *Erzählungen des Mittelalters*, s. 370-371, nr 178 oraz s. 306, nr 89 (rkps, BUWr IF 607, f. 256ra-256rb; IF 115, f. 187rb-va); Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*, lib. VII, c. 96, ed. *Speculum maius sive triplex*, Douai 1624, s. 256-257 (<https://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/zoom/1357912>, dostę: 12.04.2024); Caesarius von Heisterbach, *Libri VIII Miraculorum*, lib. III, nr 56, ed. A. Meister, *Die Fragmente der Libri VIII miraculorum des Caesarius von Heisterbach*, Rom 1901, s. 181; Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis*.

⁹⁸ Alanus de Insulis, *De arte praedicatoria*, cap. VI, ed. J.-P. Migne, Paris 1855, kol. 124. Zob. Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad divites*, kol. 864.

⁹⁹ *Matth* 5,3.

¹⁰⁰ Bonaventura, *De ss. Apostolis Sermo VII*, w: tegoż, *Opera omnia*, t. 14, ed. A.C. Peltier, Paris 1868, s. 19; Juvenal, *Satires*, w: *Juvenal and Persius*, ed. and transl. S. Morton Braund, Cambridge 2004, s. 368, https://www.loebclassics.com/view/juvenal-satires/2004/pb_LCL091.369.xml (dostę: 12.03.2024).

¹⁰¹ preda – poprawnie: predo

Ad pauperes, kol. 864-865; *El libro de los Exemplos*, ed. P. de Gayangos, Madrid 1860, nr 34. Por. Tubach, *Index exemplorum*, nr 3107, s. 243.

3. [Sermo]: *De mercatoribus iniustis*, f. 79vb-80ra.

Nunc moneo vos, mercatores, ut merces vestras sine deceptione proximi vestri vendatis et ne terrenis lucris nimis inietis, ne emendo vel vendendo periurium comittatis, ne sic animam vestram Deo odibilem faciatis. Cavete, ne vile pro bono vendatis et ne simplices et ignaros decipiatis. Nunc solent aliqui avari mercatores facere, qui proximum suum cum ulna vel pensa, cum modio sive cum potus mensura proximum suum laborant maxime emendo vel vendendo decipere. Ab istis omnibus iusti mercatores cavere debent. Sicut fecit quidam mercator. **Exemplum.** Quidam heremita nomine Paulus petiit a Deo sibi revelari, cui posset coequari in vita. Cui vox divina retulit, quod non esset eius meritum sicut cuiusdam mercatoris et non esset adeptus. Cuius mos erat, qui ad unum grisei ordinis claustrum, quod in quadam insula situm est, ubi itur ad monasterium beati Thome apostoli, necessaria deferebat. De istis omnibus prefatus mercator sibi canuit. Unde una dierum cum in mari deducendo mercimonia ad claustrum navigaret, orta fuit tam magna tempestas, quod inde vir Dei fere de corpore quam de rebus desperaverat, tamen ad se reversus dixit hanc oracionem devoto animo: 'Miserere mei Deus, sancta Mater etc.'. Completa oracione facta est tranquillitas in mari. Et vidit idem mercator hominem senem in mari ambulantiem, qui cum verbis his alloquebatur: 'O vir Dei, cur in fluctibus vagaris, tamen tibi iam in celo fit a Deo firma mansio preparata'. Statim hac voce audita mercator ad claustrum proparavit et lacrimando cum magna contricione confessus fuit. Tunc rem gestam et omnia peccata sua intimat et ex consilio abbatis penitenciam cepit. Et omnia mercimonia sua in quatuor partes divisit. Primam familie sue et servis suis in precio distribuit. Quia scriptum est: „Non sit usque in mane apud te opus mercemarii tui”. Et alibi: „Dignus est mercenarius mercede sua”. Secundam Ecclesie pro reformatione eius. Unde: „dilexi decorem domus tue”¹⁰². Terciam partem dedit pauperibus. Quartam partem peregrinis. Unde: „quod uni ex minimis meis fecistis, michi fecistis”¹⁰³. Istis omnibus peractis vir Dei claustro V annis inhabitavit (f.80ra), per hoc feliciter mortuus est et ad choros angelorum assumptus. *Augustinus*: „o quam felix est, qui celestia mercatur”¹⁰⁴. O iusti mercatores, vos nacionum servi estis omnium, dum eis periculum fluminum, periculum latronum, periculum in nemore, periculum in solitudine necessaria defertis.

Zob. Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad mercatores*, kol. 865-866. Por. TE012964 (*Tombel de Chartrose* [Sulpice, 2014]: 30), *Thesaurus exemplorum medii aevi*, <https://thema.humanum.fr/exempla/TE012964> (dostęp: 3.04.2024).

¹⁰² Ps 25,8; <https://cantusdatabase.org/chant/543781> (dostęp: 14.03.2024).

¹⁰³ Matth.25.40.

¹⁰⁴ Augustinus Aurelius, non inveni. Por. Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad mercatores*, kol. 866.

4. [Sermo]: *De ministris et ancillis*, f. 80ra-80va.

Modo alloquor vos, ministros, qui estis in serviciis dominorum vestrorum, ut sitis fideles, quia fides in honore crescit et proficit, perfidia autem cum verecundia recedit. Sumite Ihesum Christum per Iudam et per multos alios, qui fures fuerunt et latrones, quod misere perierunt. Non sitis dominis et aliis etiam mendaces, ullum mendose accusantes, sed uxor pharaonis, que ob invidiam Ioseph filium Iacob accusavit, quod ei accumbere noluit, ipsa ideo morte pessima introiit. Sitis etiam obedientes dominis vestris. Sumite exemplum de quodam, qui propter inobedienciam fuit eiectus de paradiso. Sitis etiam obedientes dominis vestris contumaciter non respondere. Sumite exemplum, per Cain, qui postquam fratrem suum Abel occiderat interrogatus, contumaciter respondit. Ideo per Lamech cum sagitta occisus est. Sitis etiam casti et nolite ancillas opprimere in domo nec familiam domini vestri. Sumite exemplum per Amon, qui oppressit Thamar, ideo Absolon frater eius in convivio occidit eum. Nolite etiam excessus vestros per alios sicut Eva, que se per serpentem excusare voluit. Ideo Deus ei in duobus maledixit, dicens: „sub potestate viri eris et ei subiecta et in dolore paries filios”¹⁰⁵ nec in dolore et in verecundia omnes detractores¹⁰⁶ et mendaces permanebunt. Nolite etiam in hospicio furtum vel sponsalium comittere, sicut rex Saul, qui propter sponsalium in civitate quadam, in qua contra Dei preceptum privatus fuit regno. Sic fures vita et honore privantur. Sitis etiam benivoli et proni ad honorem et laborem sicut formica, que immo congregat in estate, ut laute vivat in yeme. Sitis etiam in omnibus dominabus vestris fideles et compacientes. Sumite exemplum per Agar ancillam Bare, qui infideliter contempsit dominam suam, immo cum verecundia eiecta fuit de domo. Sitis etiam morigerati et nolite post tergum dominis vestris derogare, quorum panem comeditis et precium recipitis, nec contra eos murmurare, debetis cantare audeans missas. Si vos, servi¹⁰⁷ et ancille, de prefatis viciis (*f.80rb*) immunes fueritis, tunc vos certi servi estis, quibus dominus in *Ewangelio* loquitur dicens: „Beatus servus et prudens etc.”¹⁰⁸. Ne ista scripta recedant a vestra memoria, sumite **exemplum** de quodam fidelissimo servo, de quo loquitur. Dum pater eius esset in extremis et fuit consiliarius eiusdem regis predilecto filio suo tria fideliter commisit servare. Primo docuit eum super omnia dominum honorare, quia scriptum est: „Honora dominum tuum, qui te creavit, sanguine suo redemit et omnia in mundo, que sunt, mirabilia fecit”¹⁰⁹. Secundo docuit eum domine sue cum honore et fideliter servire, quia in *Moralibus* scriptum est: „Qui domine sue fideliter servit, dominum suum gratum et luminosum facit”¹¹⁰. Tercio docuit eum, ut omni die missam audiret, quando fieri posset et intueretur creatorem suum devote, quia dicit beatus *Gregorius*: „Vere felix et beatus homo iudicatur, qui corpus domini in altari cum oracionibus et fletibus intuetur”¹¹¹. Post hoc pater filium suum domino suo regi eius consilia-

¹⁰⁵ *Gen* 3,16.

¹⁰⁶ detractores – poprawnie: detracciones (?)

¹⁰⁷ unde servi: unde usunięte

¹⁰⁸ *Matth* 24,45-46.

¹⁰⁹ Por. *Apoc.* 10,6.

¹¹⁰ *Gregorius Magnus, Moralia*, non inveni.

¹¹¹ *Gregorius Magnus*, non inveni.

rius fuit, commisit et rebus suis de nomine ordinatis, moriebatur. Qui postquam sepulturus est, statim rex ob amorem patris assumpsit filium predictum¹¹² et eum regine in camerarium dedit. Puer imitatus consilia patris inter omnes camerarios precellebat virtutibus, materia fuit maiestati fidelis, pius in servicio sue domine et sollicitus et sue salutis contentus. Demum servus consilium patris cepit maxime diligere et omni die fideliter domini misse interfuit, deflebat in elevacione hostie Christi passionem. Dominus propter diligenciam servicii pre ceteris camerariis cepit eum diligere et sibi¹¹³ benefacere. Unde propter constanciam suam iniqui servi eum persequabantur et querebant¹¹⁴, ut sibi possent imitare faciem regis. Rex autem ex ista fama exacerbavit, quesivit consilium a traditore, quomodo ab illo innoxio absolveretur statim subtiliter, ne regina infamaretur et ille maliciosus dixit: 'Domine mi rex, mittatur in crastinum ad illos, qui solent in silva comburere carbones, et precipiatur eis prius, ut quemcumque ante prandium miseritis, ut illum cum equo et cum vestibus in foveam carbonum ardencium proiciant'. Et consenciens iniquo consilio precepit illi fideli servo, ut mane ad eos iret et suam legacionem perageret. Servus vero ignorans se esse traditum, diescente arripuit iter et cum proxima villa transiens, audivit ad missam compulsare, quam negligere noluit. Et cum missam audivit, infra elevacionem hostie se flendo secundum consilium patris Ihesu Christo commendavit. Finita missa dominus ville eum invitavit ad prandium. Rex demum timuit, ut iuvenis preveniretur, et misit traditorem ire et videre, si de iuvene, ut preceperat, esset actum. Qui velociter currit et volens rem gestam experiri et ipsum prevenit iuvenem. Quem carborarii apprehendentes eum, quidquid clamaret, in ignem deiecerunt. Sic corpus miserimi traditoris exurit (f.80va) et anima in infernum in perpetuum arsura miseri peccatoris miseria inchoatur et nunquam finitur. Iuvenis facto prandio peregit legacionem, ad regem revertitur. Quem videns rex miratur sciscitans, quid egisset. Ille vero narravit de consilio patris sui. Agnoscens rex iusticiam et plus dilexit et honoravit. Traditores vero nequisitionis perdidit. Et sic servus bonus una cum rege et cum regina feliciter viventes, migraverunt ad Christum. Amen.

Zob.: *Qualiter bonum et missam audire*, w: J. Klapper, *Erzählungen*, s. 377-379, nr 182 (rkps, BUWr I F 607, f. 258ra-b); tamże, s. 341, nr 139 (I F 115, f. 200va-b po przefoliowaniu); *Gesta Romanorum*, ed. H. Oesterley, s. 688-691, nr 283; W. Hertz, *Deutsche Sage in Elsass*, Stuttgart 1872, s. 278; Etienne de Bourbon, *Anecdotes historiques, legendes et apologues tires du recueil inedit d'Etienne de Bourbon*, ed. A. Lecoy de la Marche, Paris 1877, s. 329-330, nr 373 (*Stephani de Borbone Tractatus de diversis materiis praedicabilibus*, ed. J. Berlioz, 373); *Catalogue of Romances in the department of manuscripts in the British Museum*, London 1883-1910, t. 3, s. 509, nr 1; t. 3, s. 589, nr 88; t. 3, s. 627, nr 23; t. 3, s. 648, nr 9; E. Cosquin, *La legende du page de sainte Elisabeth de Portugal et les nouveaux document orientaux*, „Revue des questions historiques”, 93 (1912) s. 317-363; J. Bolte, *E.T. Kriestensens neuere Sammlungen dänischer Volksüberlieferungen*, „Zeitschrift des Vereins für Volkskunde”, 15 (1905) s. 457 (całość: s. 448-457); A. Dörler, *Märchen und Schwänke aus Nordtirol und Vorarlberg*, „Zeitschrift des Vereins für Volkskunde”, 16 (1906) s. 278 (całość: s. 278-302); J. Hertel, *Eine Parallele zu Schillers <Gang nach dem Eisenhammer>*, „Zeitschrift des Vereins

¹¹² filium predictum: dopisane na marginesie

¹¹³ sibi: nadpisane

¹¹⁴ et querebant: dopisane na marginesie

für Volkskunde", 21 (1911) s. 406 (całość: s. 406-407). Por.: Tubach, *Index exemplorum*, nr 2205, s. 176; „TE002174 (Tractatus de diversis materiis praedicabilibus [Lecoy, 1877]: 373)", *Thesaurus exemplorum medii aevi*, <https://thema.huma-num.fr/exempla/TE002174> (dostęp: 4.03.2024).

5. [Sermo]: *De iudicibus*, f. 80va-80vb.

Nunc alloquor iudices, ut verum iudicium faciatis, sicut *Ps.* dicit: „Recte iudicate filii hominum”¹¹⁵. Sumite **exemplum** de quodam rege. Quidam rex nomine Trojanus, quodam tempore ad bella properavit et quedam vidua instanter eum inelamavit, quod filius eiusdem regis filium eius unicum exoculaverat. Et quamvis rex arduis negociis esset occupatus, tamen noluit viduam dimittere desolatam et propter suam equitanciam, quamvis gentilis esset, potius voluit sumere vindictam de filio vidue quam negocia terre adimplere. Rex sine dilacione cepit filium suum unicum¹¹⁶ nulla circa ipsum motus misericordia eum volens exoculare et oculos suos dare vidue in emendacionem pro oculis filii sui. Quod videntes magnates regis provoluti ante regem eum flendo ceperunt pro filio invocare sic dicentes, quod non competeret eos habere post mortem suam cecum regem. Rex ad preces militum suorum mitigatus et ut vidue querulanti satisfaceret, iussit sibi unum oculum eruere et filio unum et dedit eos vidue pro oculis filii sui illud attendens mandatum Moysi: ‘Dentem pro dente, oculum pro oculo’¹¹⁷. Insuper remandans suis ut vidue cum filio suo interim, quod viverent, de bonis suis laute procurarentur. Rex prefatus, dum moritur, quia paganus errat, anima eius ad limbum ducitur infernum. Evolutis vero post obitum regis multis annis, sanctus *Gregorius* felicissimus papa eiusdem regis domum preteriens et ibidem iudicium, quod ex intimo corde condolens tam iustum hominem iudicem dampnari perpetuo, cepit pro eo triduo orare lacrimas effundendo, elemosinas dando. Cum hoc devotissime per triduum fecisset, hiis verbis alloquens eum Angelus domini dicens: ‘Exaudita est oratio’. Et extra de sepulchro, in quo xxx (triginta) annis iacuerat, prodiit sanus. Quem statim felix papa baptizavit sibi nomen Patricius imponens. O principes, si rex paganus ob iustum iudicium meruit refrigerari (*f.80vb*), quanto magis vos miseremini, si iudices veri in hoc mundo fueritis, quia a Christo iusto iudice digni eritis perhenniter in celo laureari.

Zob.: *De iusto iudice*, w: J. Klapper, *Erzählungen*, s. 369-370, nr 177 (rkps, BUWr IF 607, f. 255vb-256ra); *Gesta Romanorum*, ed. H. Oesterley, s. 347-348, nr 50; Iacopo da Varazze, *Legenda aurea con le miniature dal codice Ambrosiano C 240 inf.*, c. XLVI: De sancto Gregorio, ed. G.P. Maggioni, vol. 1, Firenze-Milano 2007, s. 342-346; Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad iudices*, kol. 863-864. Por.: P. Toldo, *Dall'Alphabetum narrationum (Fotsetzung). Legende di sovrani, di pontifici e di filosofi*, „Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen”, 118 (1907) s. 336; Tubach, *Index exemplorum*, nr 4989, 5267, s. 377, 398; „TE007902 (Ci nous dit ou Composition de l'Ecriture sainte [Blangez, 1979-88]: 270, 1-8)", *Thesaurus exemplorum medii aevi*, <https://thema.huma-num.fr/exempla/TE007902> (dostęp: 3.04.2024).

¹¹⁵ *Ps.* 57,2.

¹¹⁶ cepit filium suum unicum: brak bezokolicznika (?); *De iusto iudice*, w: J. Klapper, *Erzählungen*, s. 369: cepit filium suum vnicum nulla.

¹¹⁷ *Ex* 21,24.

6. [Sermo]: *De militibus*, f. 80vb.

Nunc alloquor vos, milites, quid in principio vestre milicie dictum est verbis sancti „Beati huius mundi milites”¹¹⁸. Sumite scutum pudicie, gladium discipline, hastam mundicie, toracium continencie, galeam perfecte consciencie. Illa omnia milicie vestre armamenta debent esse decorata caritate. In principio Deum timere, ecclesias et sacerdotes ab hostibus defendere, pppressis vos convenit subvenire et omnes, qui fidem vel Ecclesiam inpugnant, repelle, vos a rapina et iniustis excusacionibus fugere. Tali milicia cum beato *Gregorio* et sancto *Mauricio* obtinebitis a summo rege preclara beneficia in celis, ne hoc a corde vestro labantur. Sumite **exemplum**. Cuiusdam regis militem infirmitas ingravis cogerat, quem rex diligenter ad penitentiam monebat. Ille se facturum dixit, si remissius non haberet, que si hoc ad presens facerem et convalescerem, tunc commilitones omni mode risum haberent, quasi mortem timuissem. Hiis auditis rex verbis ab eo recessit. Post hoc rex egrotum iterum visitat et de salute anime sue gessit cum eo miles vero anxius dixit: ‘O rex piissime, ante tuum ingressum duo iuvenes speciosissimi intraverunt ad me, cartam michi in manus posuerunt, in qua scriptum reperi, quidquid ab infancia mea bonum gessi’. Post quos innumerabiles demones cum magno strepitu introierunt et librum magnum ante me posuerunt, in quo scriptum cognovi, quidquid ab infancia mali gessi. Cumque princeps demonum investigaret, cur illi iuvenes michi astant, cum me esse suum scirent, mox iuvenes surgentes exierunt et me desolatum demonum potestati reliquerunt. Quod ego miser videns clamavi, non causa contricionis, sed timoris: ‘Domine, adiuva me’ et vox desuper michi respondit: ‘Nunc primo Dei recordaris, nunc sol vite tue obscuratur’. Tunc duo demones iussu principis eorum cum acutissimis cultellis in me irruerunt et unus a capite et alius a pedibus me per medium dividerunt, et iam moriens a demonibus in infernum trahor. In hac voce miser miserabiliter moriens ducitur ad tormenta, quia vivens neglexit penitencie medicamenta. Hoc exemplum ideo vobis retuli, ne confessionem veram usque ad lectum egritudinis differatis. Quia dicit *Jeronimus*: „Cum egritudine deprimeris, vix aliquid aliud cogitare poteris, quam quod sentis, quia illuc dirigitur intencio mentis, ubi est vis doloris”, *Gregorius*¹¹⁹. Quamvis *Augustinus* dicat: „Melior est externa confessio, quam nulla”¹²⁰, tamen consulo, ne de hac consolacione homo nimis presumat, quia cum homo opprimitur infirmitate, tunc tristatur de rerum amissione, de puerorum separacione, de corporis debilitate.

¹¹⁸ Por. *Carmina Burana*, „Ergo Christi milites fugite beati huius mundi gloriam, cruce iam signati, in qua Christus moriens mortem superavit atque suo sanguine peccata nostra lavit”, https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/CarminaBurana/bur_cmo5.html (dostęp: 4.04.2024).

¹¹⁹ Por. Johannes Herolt, *Sermo 156*, w: tegoż, *Sermones Discipuli de Te[m]pore et sanctis vna cu[m] Promptuario exe[m]plo[r]um*, 1502, b.p.

¹²⁰ Hugo de S. Victore, *De sacramentis christianae fidei*, Lib. II, pars XIV, *De confessione et poenitentia et remissione peccatorum*, c. V, ed. J.-P. Migne, Paris 1854, kol. 560 (całość kol. 173-618); externa confessio quam – poprawnie: externa quam.

Sed, heu, modicum sollicitatur de anime anxietate, unde invocemus dominum, ut nobis in extremis offerat cor contritum. Amen.

Zob.: *De damnato milite*, w: J. Klapper, *Erzählungen*, s. 371-372, nr 179 (rkps, BUWr I F 607, f. 256rb; rkps, BUWr I Q 269, f. 46vb, Inc.: „Quidam rex Anglorum Conradus quendam habuit militem dilectum sibi”); Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica Gentis Anglorum*, 1, V, c. 13, London 1848, s. 263; Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad milites*, kol. 865. Por.: Tubach, *Index exemplorum*, nr 1760, s. 143; „TE004202 (Le Miroir ou les Evangiles des domnées [Aitken, 1922]: 5)”, *Thesaurus exemplorum medii aevi*, <https://thema.huma-num.fr/exempla/TE004202> (dostęp: 3.02.2024).

7. [Sermo]: *De agricolis*, f. 81ra-81vb.

[*F. 81ra*: wydrapano kilka linijek].

Vos agricole, qui agros colitis, salus omnium creaturarum estis et eas vestris laboribus nutritis, sacerdotibus obedire debetis, vos de salute anime vestre monentes libenter audire debetis, terminos agrorum arando, seminando bonum semen, mane surgere ad laborem, tarde recedere a labore. Decimas Deo debetis cum diligencia persolvere. Quia scriptum est: „Qui decimam invite retinuerit, furtum comittit, predam domino facit et Deus ei nonas aufert”¹²¹, nunc per tempestatem, nunc siccitatem, nunc per granidem, nunc per pestilenciam, nunc per iudicium, nunc per spoliū, nunc per ignis invasionem vel infirmitatem, nunc per furtum, vel per latronum deceptionem. Hec omnia a nobis divertit Deus. Ergo elemosinam date et decimam servis Dei solvatis. Quia elemosina est virtus compaciens, mentem clarificans, cor illuminans, queque recreans debilia, confundens demonia, infernos claudit, celos aperit, soli Deo cum fiducia assistit. *Mat.*: „date et dabitur vobis”¹²², ut iste homo nostre menti firmiter infigatur. Audite **exemplum**. Quidam agricola multum simplex et bonus valde diligenter laborabat, ut se et pueros et coniugem nutrire posset. Hic erat in sua simplicitate tam tacitus, ut a quibusdam suis vicinis mutus esse dicebatur, quamdiu vixisset. Infirmitas eum talis oppressit, que eum ad mortem deduxit, et ipso moriente facta est magna tempesta, que per triduum duravit. Unde, cum propter nimiam pluviam sepelli non posset, vicini sui moventes capita sua dixerunt hominem hunc pessimum esse, cui tempesta sepulturam prohiberet et eius fetor horreus ingredi vetaret. Tercia die adhuc pluvia impediēte cum indignatione defertur de domo et misere terre infoditur. Econtra uxor eius sanissima corpore ita fuit cum lingua affabilis et facunda, quod omnes eius vicini eam dilexerunt. Que post mortem viri sui contempsit laborare et post paucos annos (*f.81rb*) ad tantam venit inopiam, quod pueros suos mendicare permisit. Cum hec ad tantam inopiam devenisset oppressa paupertate tanta libidine insaniebat, quod vix aliquis ex iuvenibus vicinis eius luxuriose eam evaderet. Postquam eius excessus Deus ulterius noluit pati, repentina morte defingitur. Et in morte eius tanta serenitas mundo infunditur, ut aer ei famulari videretur. Ambobus itaque defunctis filia religiosa eis superfuit, cuius menti talis cogitacio incidit, utrum patris an matris vitam imitaretur? Cumque patris infortunium matrisque fortunam [in] mente revolveret, placuit que ut in matris vestigia pedem inponeret.

¹²¹ Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad agricolas*, kol. 866.

¹²² *Mt* 7,7; *Luc* 6,38.

Hec meditans obdormivit et, ecce, angelus astitit et, quid meditaretur, inquit. Illa mox multum perterrita evigilans dixit se nulla esse meditantem. At ille per manum eam arripuit, dicens: „Veni subito, quod optasti, patrem et matrem videbis, et cuius tunc magis placeant, vestigia sequere”. Duxitque eam in campum floridum, in quo erant multa milia letancium, in quo vidit patrem suum omni decore circumdatum. Qui et ei occurrens eam dulciter salutavit. Illa gaudio repleta rogavit, ut eam ibi manere secum dimitteret. Qui hoc tunc sibi fieri negavit, ei tale consilium dans: si eum imitari velit, tunc sequatur Deum devote vivendo. Porro ductor eius manum eius tenuit et eam ad videndum matrem suam perduxit, que ad levam eius prospexit et vidit vallem profundissimam omni horrore repletam, in qua erat fornax succensa emittens putredinem, fumi vaporem. In hac erat mater eius usque ad collum mersa igne et serpentes eam amplexantes sibi ubera suxerunt. Dyaboli desuper stabant et eam cum furcis igneis in flamma verterunt. Que suspiciens ad filiam ait: ‘Adiuva me, recordare doloris, quem habui, quando te genui. Heu, quod vixi, nimis annis garrula fui et fornicacionem exercui, et adulteria nimia comisi, pro hiis cruciant me tormenta ineffabilia. O filia dilectissima, ne despicias larcimas matris tue miserere et extende manum tuam et deduc me de loco huius miserie’. Tunc filia in maximum fletum prorupit. Que mox ab Angelo reducitur et in lecto, ut prius relinquitur. Post hoc ita virgo religiose vixit (*f.81vb*), quod non est dubium, quin post obitum eius ad patrem suum venit, hoc est ad gaudia paradisi, ad que nos perducatur.

Zob.: *De viro et uxore sua*, w: J. Klapper, *Erzählungen*, s. 372-373, nr 180 (rkps, BUWr I F 607, f. 256va-256vb); *Vitae patrum*, VI, 1, 15, ed. J.-P. Migne, Paris 1860, kol. 995; Jacques de Vitry, *Exempla ex sermonibus vulgaribus*, s. 121, nr 289; *Exempla aus Handschriften des Mittelalters*, Hrsg. von J. Klapper, Heidelberg 1911, s. 24, nr 22; Odo de Ceritona, *Les Fablistes Latins depuis le siècle d'Auguste jusqu'à la fin du moyen age*, ed. L. Hervieux, Paris 1896, t. 4, s. 330, nr 169; Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis. Ad agricolas*, kol. 866-867. Por.: Tubach, *Index exemplorum*, nr 1450, s. 116; „TE003814 (Sermones vulgares [Crane, 1890]: 289)”, *Thesaurus exemplorum medii aevi*, <https://thema.huma-num.fr/exempla/TE003814> (dostęp: 3.02.2024).

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie
rkps 24, Jan Korz (Contractus), *Sermones*.

Biblioteka Diecezjalna w Sandomierzu

rkps C425, 1ra-207vb, Jan Szczekna, Jana Protiwa de Nova Villa (Procziwa), Benesz z Ostromierza (Benessius, Benasius de Ostromierz, Beneš z Ostroměř), Jan Sylwan (Johannes Silvanus vel Publicanus vel Hieronimus de Praga), Mikołaj Kakabus – Cacabus (Mikuláš Kakabus, Nicolaus de Bohemia), Jakub z Kolonii, *Sermones super evangelia dominicalia* [tzw. „Kolekcja kaznodziejów Kaplicy Betlejemskiej”].

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ)

- rkps 1617, f. 70r-72r, Jan Korz (Contractus), [*Sermo*]: *In divisione Apostolorum*.
rkps 1619, f. 79rb-79va, Michał z Grochowa, [*Sermo*] 1: *De divitibus obstinatis*.
rkps 1619, f. 79va, Michał z Grochowa, [*Sermo*] 2: *De pauperibus paciencia eorum*.
rkps 1619, f. 79vb-80ra, Michał z Grochowa, [*Sermo*] 3: *De mercatoribus iniustis*.
rkps 1619, f. 80ra-80va, Michał z Grochowa, [*Sermo*] 4: *De ministris et ancillis*.
rkps 1619, f. 80va-80vb, Michał z Grochowa, [*Sermo*] 5: *De iudicibus*.
rkps 1619, f. 80vb, Michał z Grochowa, [*Sermo*] 6: *De militibus*.
rkps 1619, f. 81ra-81vb, Michał z Grochowa, [*Sermo*] 7: *De agricolis*.
rkps 1635, f. 90v-91r, *Sermo de s. Floriano*.

Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN)

- rkps II 3015, f. 155r-174r, *Exempla*.
rkps III 3019, f. 190r-208r, *Naturalia bona et utilia ad predicacionem*.
rkps III 3019, f. 208r-279r, *Liber figurarum cum exemplis naturalibus*.
rkps 3024, f. 3r-182v, Jan Szczekna, Jana Protiwa de Nova Villa (Prociwi), Benesz z Ostromierza (Benessius, Benasius de Ostromierz, Beneš z Ostroměř), Jan Sylwan (Johannes Silvanus vel Publicanus vel Hieronimus de Praga), Mikołaj Kakabus – Cacabus (Mikuláš Kakabus, Nicolaus de Bohemia), Jakub z Kolonii, *Sermones super evangelia dominicalia* [tzw. „Kolekcja kaznodziejów Kaplicy Betlejmskiej”].

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku

- rkps 2044, f. 120r-121r, *Sermo de s. Floriano*.

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku

- rkps 68, f. 36r-295v, Jan Szczekna, Jana Protiwa de Nova Villa (Prociwi), Benesz z Ostromierza (Benessius, Benasius de Ostromierz, Beneš z Ostroměř), Jan Sylwan (Johannes Silvanus vel Publicanus vel Hieronimus de Praga), Mikołaj Kakabus – Cacabus (Mikuláš Kakabus, Nicolaus de Bohemia), Jakub z Kolonii, *Sermones super evangelia dominicalia* [tzw. „Kolekcja kaznodziejów Kaplicy Betlejmskiej”].

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (BUWr)

- rkps I F 527, Jan Korz (Contractus), *Sermones*.
rkps I F 754, 39r-149v, Jan Szczekna, Jana Protiwa de Nova Villa (Prociwi), Benesz z Ostromierza (Benessius, Benasius de Ostromierz, Beneš z Ostroměř), Jan Sylwan (Johannes Silvanus vel Publicanus vel Hieronimus de Praga), Mikołaj Kakabus – Cacabus (Mikuláš Kakabus, Nicolaus de Bohemia), Jakub z Kolonii, *Sermones super evangelia dominicalia* [tzw. „Kolekcja kaznodziejów Kaplicy Betlejmskiej”].
rkps I F 527, f. 247v-248r, *Sermo de s. Floriano*.
rkps I F 607, f. 255vb-258rb, *Exempla valde pulcra*.
rkps I O 134, *Sermones collecti per fratrem Stanislaum Geyszeler*.

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach

- rkps 3, 240ra-339va, Jan Szczekna, Jana Protiwa de Nova Villa (Prociwi), Benesz z Ostromierza (Benessius, Benasius de Ostromierz, Beneš z Ostroměř), Jan Sylwan (Johannes Silvanus vel Publicanus vel Hieronimus de Praga), Mikołaj Kakabus – Cacabus (Mikuláš Kakabus, Nicolaus de Bohemia), Jakub z Kolonii, *Sermones super evangelia dominicalia* [tzw. „Kolekcja kaznodziejów Kaplicy Betlejmskiej”].

Biblioteka XX Czartoryskich w Krakowie
rkps 1315, f. 685r-736v, *Exemplum posicio*.

Źródła drukowane

- Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, vol. 3, pars 1, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1908.
- Alanus de Insulis, *De arte praedicatoria*, ed. J.-P. Migne, Paris 1855, kol. 109-198.
- Antiquissimus liber promotionum Facultatis Artium in Universitate Cracoviensi a. 1402-1541*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, Warszawa 2011.
- Bobowski Mikołaj, *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI w.*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 19 (1893).
- Bogurodzica*, opr. J. Woronczak, Wrocław-Warszawa 1962.
- Bonaventura, *De ss. Apostolis Sermo VII*, w: tegoż, *Opera omnia*, t. 14, ed. A.C. Peltier, Paris 1868, s. 18-21.
- Carmina Burana*, https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Carmina-Burana/bur_cmo5.html (dostęp: 8.03.2024).
- Cezary z Arles, *Kazanie 6*, w: tegoż, *Kazania*, Warszawa 1989, s. 44-50.
- Cezary z Arles, *Sermo VI*, w: *S. Caesarii Arelatensis Sermones*, pars 1, ed. D. Germani Morin, Turnhout 1953, s. 30-36.
- Evagre le Pontique, *De vitiis, quae opposita sunt virtutibus*, ed. R.E. Sinkiewicz, w: Evagrius of Pontus, *The Greek ascetic corpus*, Oxford 2006, s. 60-65.
- Exempla ex sermonibus vulgaribus Jacobi Vitriacensis*, w: *The exempla or illustrative stories from the sermones vulgares of Jacques de Vitry*, ed. Th.F. Crane, New York 1971 (reprint z wyd. 1890).
- Fasciculus morum. A Fourteenth-Century Preacher's Handbook*, ed. S. Wenzel, Pennsylvania State University-London 1989.
- Honorius Augustodunensis, *Sermo generalis*, ed. J.-P. Migne, Paris 1895, kol. 861-870.
- Hugo de S. Victore, *De sacramentis christianae fidei*, ed. J.-P. Migne, Paris 1854, kol. 173-618.
- Humbertus de Romanis, *Beati Humberti de Romanis quinti praedicatorum magistri generalis Opera de vita regulari*, ed. J.J. Berthier, vol. 2, Romae 1889.
- Iura vicariorum*. *Kopiarusz kolegium wikariuszy katedry poznańskiej*, wyd. T. Jurek, Poznań 2023.
- [Jakub z Vitry], *Iacobi de Vitriaco Sermones vulgares vel ad status*, ed. J. Longère, Turnhout 2013.
- Johannes Herolt, *Sermo 156*, w: tegoż, *Sermones Discipuli de Te[m]pore et sanctis vna cu[m] Promptuario exe[m]plo[rum]*, [b.m.] 1502, b.p.
- Klapper Joseph, *Erzählungen des Mittelalters in deutscher Übersetzung und lateinischen Urtext*, Breslau 1914.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 7, wyd. A. Gąsiorowski, R. Walczak, Poznań 1985.
- La Scala coeli de Jean Gobi*, ed. M.-A. Polo de Beaulieu, Paris 1991.
- Metrica Universitatis Cracoviensis a. 1400-1508*, t. 1, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, R. Grzesik, Kraków 2004.
- Nauka Dwunastu Apostołów*, Poznań 1924.
- Peregryn z Opola, *Dominica decima post Pentecosten*, ed. *Peregrini de Opole Sermones de tempore et de sanctis*, wyd. R. Tatarzyński, Warszawa 1997, s. 234-235.
- Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, ed. H. Walther, Teil 1, Göttingen 1963.
- Pseudo-Chrysostomus, *Opus imperfectum in Matthaem*, ed. J.-P. Migne, Paris 1859, kol. 611-946.

- Sermones Johannis Contracti Ordinis minorum de tempore et de Sanctis*, per me Johannem Koelhoff de Lubeck, Colon[iae] 1478.
- Stanisław ze Skarbimierza, *Sermo de potentibus*, w: tegoż, *Sermones sapientiales*, cz. I, wyd. B. Chmielowska, Warszawa 1979, s. 249-251
- Stanisław ze Skarbimierza, *Sermo de potentibus*, w: R.M. Zawadzki, *Dojść do mądrości Ojca. Stanisław ze Skarbimierza jako kaznodzieja krakowski*, w: *Wielcy kaznodzieje Krakowa. Studia in honorem Eduardi Staniek*, red. K. Panuś, Kraków 2006, s. 32-37.
- Stephani de Borbone Tractatus de diversis materiis praedicalibus: Prologus, Prima Pars. De dono timoris*, ed. J. Berlioz and J.-L. Eichenlaub, Turnhout 2002.
- The Electronic Manipulus florum Project*, www.manipulusflorum.com (dostęp: 6.03.2024).
- Wydra Wiesław, *Polskie dekalogi średniowieczne*, Warszawa 1973.

Opracowania

- Arbusow Leonid, *Colores rhetorici. Eine Auswahl rhetorischer Figuren und Gemeinplätze als Hilfsmittel für Übungen an mittelalterlichen Texten*, Göttingen 1963.
- Avray d' L. David, *The Preaching of the Friars. Sermons diffused from Paris before 1300*, Oxford 1983.
- Avray d' L. David, Tausche Martin, *Marriage sermons in ad status Collections of the Central Middle Ages*, w: *Modern Questions about medieval Sermons. Essays on Marriage, Death, History and Sanctity*, ed. N. Bériou, D.L. d'Avray, Spoleto 1994, s. 77-134.
- Belcarzowa Elżbieta, *Głosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. II, Wrocław-Łódź 1983.
- Bériou Nicole, *Le petit peuple dans les sermons ad status (XIIIe siècle)*, w: *Le petit peuple dans la société médiévale. Terminologies, perceptions, réalités (Congrès international, Université de Montréal, octobre 1999)*, Paris 2002, s. 19-39.
- Berlioz Jacques, *L'auditoire des prédicateurs dans la littérature des exempla (XIIIe-XIVe siècles)*, w: *Dal pulpito alla navata, la predicazione medievale nella sua recezione da parte degli ascoltatori (sec. XIII-XV)*, *Atti del Convegno internazionale di Storia religiosa in memoria di Z. Zafarana*, Firenze, 5-7 giugno 1986, „Medioevo e rinascimento”, 3 (1989) s. 125-158.
- Berlioz Jacques, *La mémoire du prédicateur. Recherches sur la mémorisation des récits exemplaires (XIIIe-XVe siècles)*, w: *Temps, mémoire, tradition au moyen-âge. Actes du XIIIe congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, Aix-en-Provence 4-5 Juin 1982*, Marscille 1983, s. 157-183.
- Berlioz Jacques, *Le récit efficace: l'exemplum au service de la prédication (XIIIe-XVe siècles)*, „Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge, temps modernes”, 92 (1980) s. 113-146.
- Blaettler R. James, *Preaching the Power of Penitence in the 'Silos Baetus'*, w: *Medieval Sermons and Society: Cloister, City, University. Proceedings of International Symposia at Kalamazoo and New York*, Louvain-La Neuve 1998, s. 35-62.
- Bracha Krzysztof, *Casus pulchri de vitandis erroribus conscientiae purae. Orzeczenia kazuistyczne kanonistów i teologów krakowskich z XV w.*, Warszawa 2013.
- Bracha Krzysztof, *Nauczanie kaznodziejskie w Polsce późnego średniowiecza*, Kielce 2007.
- Bracha Krzysztof, „*Semen est verbum Dei*”. *Postylla Carcer animae przypisywana Janowi Szczeknie*, w: *Amoenitates vel lepores philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków 2007, s. 61-71.

- Bracha Krzysztof, *Teolog-intelektualista i duszpasterz w społeczeństwie średniowiecznym*, w: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2004, s. 136-154.
- Bracha Krzysztof, Leńczuk Mariusz, *Słowo – pismo – sacrum. Cztery studia z dziejów kultury religijnej w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 2020.
- Bracha Krzysztof, Nodl Martin, *Česko-polské kazatelské vztahy ve středověku. Uvodní zamyšlení*, w: *Česko-polské kazatelské vztahy ve středověku*, red. K. Bracha, M. Nodl, Praha 2016, s. 7-10.
- Brückner Aleksander, *Kazania średniowieczne*, cz. 1, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 24 (1895) nr 4, s. 60-70.
- Brückner Aleksander, *Przyczynki do dziejów języka polskiego*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności”, 54 (1916) z. 4, s. 322-348.
- Brückner Aleksander, *Źródła do dziejów literatury i oświaty w Polsce. Kazania średniowieczne*, „Biblioteka Warszawska”, 52 (1892) s. 454-458.
- Burghart Marjorie, Delcorno Pietro, *Preaching about Manual/Artisanal Labour. A New Focus and ambivalent Messages (1200-1500)*, w: *Rethinking the Work Ethics in Pre-modern Europe*, ed. G. Almasi, G. Lizzul, Cham 2023, s. 73-100.
- Bylina Stanisław, *Chryścianizacja wsi polskiej u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2002.
- Cardini Franco, *Wojownik i rycerz*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. J. Le Goff, Warszawa-Gdańsk 1996, s. 97-141.
- Cassagrande Carla, Vecchio Silvana, *Sermo affectuosus. Passioni ed eloquenza cristiana*, w: tychże, *Passioni dell'anima. Teorie e usi degli affetti nella cultura medievale*, Firenze 2015, s. 285-303.
- Catalogus codicum manuscriptorum medii aevi latinorum, qui in Bibliotheca Jagellonica asservantur*, t. 1, red. Z. Włodek, J. Zathej, M. Zwiercan, Wrocław-Gdańsk 1980.
- Cherubini Giovanni, *Chłop i życie na wsi*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. J. Le Goff, Warszawa-Gdańsk 1996, s. 145-174.
- Clavis scriptorum et operum Medii Aevi Poloniae*, t. 1-2, opr. J. Kaliszuk, A. Pieniądz, P. Węcowski, K. Skwierczyński, Kraków 2019.
- Corti Maria, *Ideologie e strutture semiotiche nei „sermone ad statues” nel secolo XIII*, w: tejże, *Il Viaggio testuale*, Torino 1978, s. 223-237.
- Corti Maria, *Structures idéologiques et structures sémiotiques dans les sermons ad status du 13e siècle*, w: *Archéologie du signe*, éd. L. Briand'Amour, E. Vance, Toronto 1983, s. 145-163.
- Czyżak Marta, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003.
- Delameau Jean, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze Zachodu XIII-XVIII w.*, Warszawa 1994.
- Dembiński Paweł, *Poznańska kapituła katedralna schyłku wieków średnich*, Poznań 2012.
- Dempsey Douglass E. Jane, *Justification in Late medieval Preaching. A Study of John Geiler of Kaisersberg*, Leiden 1966.
- Die Handschriften der Staats- und Universitätsbibliothek Breslau*, Bd. 1, Leipzig 1939.
- Fleckenstein Josef, *Die Bildungsreform Karls des Grossen als Verwirklichung der Norma Rectitudinis*, Bigge-Ruhr 1953.
- Geremek Bronisław, *Exemplum i przekaz kultury*, w: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. B. Geremek, Wrocław-Gdańsk 1978, s. 53-76.
- Göber Willy, *Katalog der Handschriften der ehemaligen Universitätsbibliothek Breslau*, t. 1-22, Wrocław 1920-1944, rkps, BUWr, Akc. 1967/2.
- Guriewicz Aron, *Kultura i społeczeństwo średniowiecznej Europy*, Warszawa 1997.

- Guriewicz Aron, *Kupiec*, w: *Człowiek średniowiecza*, red. J. Le Goff, Warszawa-Gdańsk 1996, s. 303-349.
- Gutgsell Jessie, *The Gift of Tears: Weeping in Religious Imagination of Western Medieval Christianity*, „Anglican Theological Review”, 97 (2015) s. 239-253.
- Iwańczak Wojciech, *Ludzie miecza, modlitwy, pracy. Trójpodział społeczeństwa w średniowiecznej myśli czeskiej*, Kielce 1995.
- Jurek Tomasz, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań 2018.
- Kaczmarek Krzysztof, *Konwent dominikanów wrocławskich w późnym średniowieczu*, Poznań-Wrocław 2008.
- Kaczmarek Krzysztof, *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*, Poznań 2005.
- Kaczor Ewelina, *Kazania o św. Jadwidze Śląskiej w rękopisach śląskich późnego średniowiecza* (mps, Biblioteka Uniwersytecka w Kielcach).
- Khan Sarah, *Diversa diversis. Mittelalterlicher Standespredigten und ihre Visualisierung*, Bochlau 2006.
- Lauwers Michel, *Praedicatio-exhortatio. L'Église, la réforme et les laïcs (Xie-XIIIe siècles)*, w: *La parole du prédicateur, (Ve-XVe siècles). Études réunies*, ed. R.M. Dessi, M. Lauwers, Turnhout 1997, s. 187-232.
- Little K. Lester, *Les techniques de la confession et la confession comme technique*, w: *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIIe au XVe siècle*, Rome 1981, s. 87-99.
- Martin Hervé, *Le métier de prédicateur a la fin du Moyen Âge. 1350-1520*, Paris 1988.
- Martin Hervé, *Mentalités médiévales XIe-XVe siècle*, Paris 1996.
- Martin Hervé, *Pérégrin d'Opole. Un prédicateur dominicain à l'apogée de la chrétienté médiévale*, Rennes 2008.
- Menzel Michael, *Predigt und Predigtorganisation im Mittelalter*, „Historisches Jahrbuch”, 111 (1991) s. 337-384.
- Michaud-Quantin Pierre, *Les méthodes de la pastorale du XIIIe au XVe siècle*, w: *Methoden in Wissenschaft und Kunst des Mittelalters*, Hrsg. A. Zimmermann, Berlin 1970, s. 76-91.
- Mossman Stephen, *Preaching on St. Francis in Medieval Germany*, w: *Franciscans and Preaching. Every Miracle from the Beginning of the World Came about through Words*, ed. T.J. Johnson, Leiden und Boston 2012, s. 231-272.
- Mrozowicz Wojciech, *Materiały rękopiśmienne dotyczące św. Jadwigi w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe: Święta Jadwiga w dziejach i kulturze Śląska*, Wrocław-Trzebnica 21-23 września 1993 roku, red. M. Kaczmarek, M.L. Wójcik, Wrocław 1995, s. 233-249.
- Muessig Caroline, *Audience and Preacher: Ad status sermons and social classification*, w: *Preacher, sermon and audience in the Middle Ages*, ed. C. Muessig, Leiden-Boston-Köln 2002, s. 255-276.
- Murphy J. James, *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory for Saint Augustine to the Renaissance*, Berkeley-London 1974.
- Nagy Piroska, *Le don des larmes au Moyen âge: un instrument spirituel en quête d'institution (Ve-XIIIe siècle)*, Paris 2000.
- Nagy Piroska, *Religious Weeping as Ritual in the Medieval West*, „Social Analysis: The International Journal of Anthropology”, 48 (2004) nr 2, *Ritual in Its Own Right: Exploring the Dynamics of Transformation*, Summer 2004, s. 119-137.
- Nowak Lucyna, *Opis rękopisu BJ 1619* (mps, Dział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej).

- Oppel D. Hans, *Exemplum und Mirakel. Versuch einer Begriffsbestimmung*, „Archiv für Kulturgeschichte”, 45 (1963) s. 96-114.
- Ożóg Krzysztof, *Szczekna, właśc. Śtęka Jan*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 47, red. A. Romanowski, Warszawa-Kraków 2010, s. 231-235.
- Pellegrini Letizia, *Predicazione, catechesi e sermo corporeus: una raccolta domenicana di exempla della fine dell XIII secolo*, w: *I fratrii predicatori il duecento*, a cura di G.G. Merlo, Verona 1996, s. 203-236.
- Pietrykowski Tadeusz, *Z przeszłości Kcyni z okazji 666 rocznicy założenia miasta*, Kcynia 1928.
- Polo de Beaulieu Marie-Anne, *Des histoires et des images au service de la prédication: La Scala coeli de Jean Gobi Junior (†1350)*, w: *De l'homelie au sermon: histoire de la predication medievale, Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 9-11 juillet 1992*, sous la direction de J. Hamesse et X. Hermand, Louvain 1993, s. 279-312.
- Quaas Franziska, *Towards a Different Type of Market Exchange in the Early Middle Ages: The Sacrum Commercium and its Agents*, w: *Markets and their Actors in the Middle Ages*, ed. T. Skambraks, J. Bruch, U. Kypta, Berlin-Boston 2012, s. 27-70.
- Rava-Cordier Isabelle, *La proximité comme élément de persuasion: les références géographiques, sociales et culturelles dans les exempla d'un Sachet provençal au XIIIe siècle*, w: *La prédication en Pays d'Oc (XIIe-début XVe siècle)*, Toulouse 1997, s. 225-250.
- Rivers A. Kimberly, *Preaching the Memory of Virtute and Vice. Memory, Images, and Preaching in the late Middle Ages*, Turnhout 2010 (Sermo 4).
- Robinson W. Paul, *Sermons on the Lord's Prayer and the Rogation Days in the Later Middle Ages*, w: *A History of Prayer. The First to the Fifteenth Century*, ed. R. Hammerling, Leiden-Boston 2008, s. 417-438.
- Rusconi Roberto, *De la prédication à la confession: transmission et contrôle de modèles de comportement au XIIIe siècle*, w: *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle*, Rome 1981, s. 67-85.
- Rył Jadwiga, *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 45 (1982) s. 5-149.
- Schneyer Baptist Johannes, *Die Sittenkritik in den Predigten Philipps des Kanzlers*, Münster 1962.
- Schneyer Baptist Johannes, *Die Unterweisung der Gemeinde über die Predigt bei scholastischen Predigern*, Mnchen-Wien 1968.
- Schramm E. Percy, *Karl der Grosse. Denkart und Grundauffassungen-Die von ihm bewirkte Correctio („Renaissance“)*, „Historische Zeitschrift”, 198 (1964) s. 306-345.
- Słoń Marek, *Fundacja Poznania. Dominikanie, fara, szpital i lokacja miasta*, w: *Ambona. Teksty o kulturze średniowiecza ofiarowane Stanisławowi Bylinie*, red. K. Bracha, W. Brojer, Warszawa 2016, s. 79-106.
- Spunar Pavel, *Repertorium auctorum Bohemorum protractum idearum post Universitatem Pragensem conditam illustrans*, t. 1, Wrocław-Łódź 1985.
- Sroka Stanisław, *Przyczynki do biografii arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Kurowskiego*, „Nasza Przyszłość”, 73 (1990) s. 291-302.
- Swanson D. James, *Childhood and childrearing in ad status sermons by later thirteenth century friars*, „Journal of Medieval History”, 16 (1990) s. 309-331.
- Szostak Teresa, *Exemplum w polskim średniowieczu*, Warszawa 1997.
- Tatarzyński Ryszard, *Opis rękopisu BJ 1619* (mps, Dział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej).

- Tatarzyński Ryszard, *Wstęp edytorski*, w: *Peregrini de Opole Sermones de tempore et de sanctis*, wyd. R. Tatarzyński, Warszawa 1997, s. VII-XXXVII.
- Thayer Anne, *Penitence, Preaching and the Coming of the Reformation*, Aldershot 2002.
- Trška Josef, *Příspěvky k středověké literární universiti. Ě. II. De auctoribus et operibus universitatis Pragensis medii aevi capitula*, Prag 1968.
- Trška Josef, *Životopisný slovník předhusitské pražské univerzity 1348-1409*, Praha 1981.
- Troeuer de Benjamin, *Bio-bibliografie van de Minderbroeders in de Nederlanden voor het jaar 1500. Voorstudies (Nieuwe reeks). VI. Joannes Contractus. Prov. Coloniae ? Floruit ca. 1375, „Franciscana”, 27 (1972) nr 3, s. 99-106.*
- Uhřil Zdeněk, *Středověké kazatelství v českých zemích: nástin problematiky*, „Almanach Historyczny”, 7 (2005) s. 57-93.
- Uhřil Zdeněk, *Vztahy českého a polského kazatelství ve středověku: prolegomena ve světle českých rukopisných fondů*, <http://digit.nkp.cz/mns/index.htm> (dostup: 7.02.2024).
- Vaucher Andre, *Les laïcs au Moyen Âge. Pratiques et expériences religieuses*, Paris 1987.
- Verdon Jean, *Przyjemność średniowiecza*, Warszawa 1998.
- Vydra Bohumil, *Polská středověká literatura kazatelská a její vztahy ke kazatelské literatuře české*, Praha 1928.
- Walter Mieczysław, *Śląskie polonica rękopiśmienne w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. II, Wrocław 1977.
- Wisłocki Władysław, *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1, Kraków 1877.
- Wojciechowski Leszek, *Treści ideowe święta Rozesłania Apostołów w Polsce średniowiecznej. Zarys problematyki*, w: *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do soboru trydenckiego*, red. R. Knapieński, Lublin 1997, s. 313-329.
- Wolff Adam, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 1 (1957) s. 155-184.
- Wolny Jerzy, *Exempla z kazań niedzielnych Peregryna z Opola*, w: *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, red. B. Geremek, Wrocław-Gdańsk 1978, s. 243-282.
- Wolny Jerzy, *Kaznodziejstwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Średniowiecze, red. M. Rechowicz, Lublin 1974, s. 273-308.
- Wolny Jerzy, *Krakowskie środowisko katedralne w czasach Jana Długosza (1431-1480)*, w: *Długossiana. Studia historyczne na pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, red. S. Gawęda, Warszawa 1980, s. 85-105.
- Wolny Jerzy, *Łaciński zbiór kazań Peregryna z Opola i ich związek z tzw. „Kazaniami Gnieźnieńskimi”*, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. 1, red. J. Lewański, Warszawa 1961, s. 171-238.
- Zawadzka Krystyna, *Biblioteka klasztoru dominikanów we Wrocławiu (1226-1810)*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 289-389.